

Zeitschrift: Il glogn : calender dil pievel : annalas per historia, litteratura e cultura romontscha
Band: 23 (1949)
Artikel: Igl onn dils Franzos : novella historica
Autor: Gadola, Guglielm
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-881427>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 22.07.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Igl onn dils Franzos

Novella historica *) da Guglielm Gadola, Cuera

(Dedicau alla memoria de miu car amitg, dr. Carli Berther, p. m.)

Capetel I

Tunas d'uiara

A Prau S. Placi, davos il clavau dil Caspar sesa, stat miez enschanuglias, ni schai in entir marighel sitgurs e medunzas — e marendan pacificamein. Ils Caspars han fatg ventschidas oz; ei han mess suttatetg il davos buordi risdiv, han mediu e chischenau, epi aunc segau e viult in hazer stublâ davos S. Placi si. Ed ussa dattan ei da camifo vid la marena, per lu vonzeivi purtar en e metter vi gl'entir stromadé sil ladretsch entadem.

La pintga dils Caspars veva purtau neudo de Catins a S. Placi in canastrun paun e caschiel ed ina honta «alv». Quei fuss stau nuota schi mal, sch'ella vess buc era aunc purtau las novas ch'il magistrat de cumin seigi seradunaus tut alla bahuta, per deliberar fatschentas de grond'impurtonza. Sco la landrechtra enta Vitg hagi schau mitschar ora, mondi la tuna che l'uiara s'approximeschi culla spertadad dil suffel de Medel.

La mattetta ha strusch schau mitschar quels plaids ch'ils umens entscheivan a far politica ch'ei tuna neudord l'umbriva spel clavau dil Caspar, sco neuvi d'ina buola sut ina cascada. Ti safermust, co quels umens, per ordinari méts e migeivels sco'l mescal sin crappa-granit, san vegnir en arma! Toni de Plaunca, in um sils onns che stueva ir a dis, perquei ch'el veva piars ses dus mats en survetsch de crunas — domisdus quei di ch'ils Giacubins vevan sturniu e mazzau barbaricamein la guardia svizzera a Paris — seglia sin peis sc'in possediu e tilla siu cunti de moni mellen viden amiez la porta-clavau culs plaids decidi: «Paupers Franzos che vegnan sut mes egls! Diesch per in! aschi franc e segir sco jeu hai gartegiau amiez la porta-clavau!»

*) Sche nus numnein questa raquintaziun „novella historica“, punctuein nus ch'il fil ed ils principals evenements seigien historics, pia quasi mo il skelet; tut gl'auter ei invenziun digl'autur.

«Mo plaun, ti Toni cucalori» dat il «Placi Franzô» denteren, in umet viscalet ch'era staus biars onns en Frontscha, sco meister-survient d'ina casa nobla e che pretendeva ad in pretender ch'ils Franzos seigien la megliera glied dil mund. «Ti bein, ti, tei drova in schuldau franzos mo ver, che ti eis cotgs!»

Risada, mo igl ei buc in rir unisono; anzi mo ina risaglia discrepanta. Paucs rian da cor, quasi confirmond ils plaids de Placi Franzô; ils biars lachrognan mo de quei denter dultsch ed asch...

Cheu ils davos onns er'ei penetrau de quei levet, mo ad inconten, sco la stella de neiv atras las slondas marschas d'ina grunda, ch'ei stetti mal en Frontscha ed ellas tiaras confinontas. Duitg ils XVI haigien ins mazzau, la Baselia spazzau e l'entira tiara sblundergiau. Empei ded uorden e religiun regi oz leu embrugls e destrucziun. Quellas novas horrentas vevan mahoia schuldada purtau il davos decenni ord Frontscha e perquei biars e biars che savevan, co ei steva. Nuota curvien pia che, curche la tschontscha vegneva silla Frontscha, tut che carteva mo il mal; gie, il pir per pievel e patria. Perquei manegia il Caspar vegl siper l'entira marendada de sitgurs e medunzas:

«Ils miserabels principis mazzan la Frontscha, e cunquei ch'il mal schendra mo mal, sa ella, per principi buca far auter che trer l'entir'Europa el puoz tussegau e stinschentont d'amoralitad ed irreligiun...»

«Ussa stei nuot auter!» fa Placi Franzô tut irritaus, «jeu sun staus biars onns en Frontscha ed avon che vegnir anora hai jeu mez viu e fatg atras la revoluziun. Mo jeu sai dir a vus: Buc ina tiara dil mund ha capiu de realisar principis cristians aschi radical sco'ls Franzos: egualitad, fraternitad e libertad!»

«Oh, ti tschiec dils tschocs! U che ti has teniu serrau in egl e viu mo cun l'auter ils paucs radis-sulegl della revoluziun, ni che ti has serrau domisdus per tuttas barbarias e gnanc aviert in, per veser la terribla malgestadad de quels aschi numnai creaders della libertad nazionala e della sclavinada internazionala! Egualitad? Gie, sche ti capeschas sutlunder il scavazar ed ulivar ils culiazs de quels che vargan si il populaz de Paris. Fraternitad? Gie, sche denunziar ed odiar il proxim mo perquei ch'el ei pli beinstonts e beinvesius che la rateina de laders ed assassins! Libertad? Gliez tegn cauld! Ni manegeis vus auters forsa che perschuns emplenidas cun glied de buna conduita: sco'ls nobels de merets e buna mentalitad, sco'ls biars augsegners, prèrs e paders ed uestgs seigi libertad?! Biala libertad, cumandada e dictada da canaglia e frarsbiechel de quel della tegia-sut! Na, Placi, che ti fusses aschi tschurventaus, ni podà tschocs dil tut — cheu ils davos onns era aunc cun agid dellas gasettas de Cuera — havess jeu maina cartiu. Entochen ussa eras ti bunamein loschs de tiu surnum Placi «Franzô», mo ussa, sche jeu sun buns per in cussegl, po buca numnei pli aschia nies bien Placi, che ha viu adina mo il bi ed il bien en Frontscha. Vala gie oz «Franzô» mo pli ton sco Giacubin, e Giacubin saveis vus gie, ni che vus vegnis aunc a sentir in di: ei e vul dir nuot auter ch'il senzadiu, sfrenau e sclerau!»

Placi Franzô vul dar denteren, mo Toni de Plaunca tegn anavos el cul cumbel e di:

«Il Caspar ha tutta raschun e pauper nus, en cass che nus fidein dils Franzos. Ins mo empiari las tiaras vischinas, co ei va lu . . . Per quel che ha egl per mirar ed ureglias per tedlar, drov'ei gnanc emparar. E perquei dat ei nuot auter che restar quei che nus essan e defender quei che nus vein, nibutscha che nus mein alla malura, sco tuts quels che fan patg cul prenci dil malfatg.»

Il davos raschienen d'umens prudents e sincers sco Caspar e Toni ha fatg ina stoda impressiun sils presents, aschia ch'igl ei puspei vegniu quiet el marighel de sitgurs e medunzas, o Prau S. Placi, davos il clavau dil Caspar.

* * *

Messa suddatetg la stubla e serradas las portas-clavau, per tochen ch'ei vegn magliau o fein vi d'unviern, van ils Caspars sut «Crucifix»*) en, per serender a Catins tiella tscheina beinmeritada. Mond sut la casa de land-rechter Theodor en, audan els in tschintschem e schischuri neuagiu d'avon casa-cumin, sco sch'il pievel de Mustér teness cusseida. Els bandunan pia la via vedra e van da sum Carcarollas si ed atras il curtgin dil landrechter e vesan tut stui in entir pievelun denter quellas duas principalas casas de Vitg. La pintga dil Caspar veva pia udiu e rapportau scoiauda. Perquei se-meina l'entira casada dil Caspar davos il fuorn della emprema scheina si ed arriva vi von casa-cumin, nua ch'ei buglia ded umens e femnas ed af-fons, sco da S. Placi Pign. Tgei rueidas e cusseidas sesaulzan ord quei smugl-glieud, irritada ed agitada muort la nunspitgada radunonza digl auldtitgau magistrat dil cummin della Cadi. Ils umens tschontschan plitost sutvusch e cun tscheras seriusas, ferton che las femnas fan gia spergaments, inventond tschontschas e tschaguolas tut in tener. Ins pudess veramein crer ch'ils Franzos seigien gia arrivai a Curaglia ni a Sedrun.

Vonzeivi sesarva la finiastra-miez della casa-cumin, e tschentond uss in um ils mauns sil parsiel de quella, vesa il pievel il tgau grisch de signur mistral regent Giohen Cagenard. Caneras e baheidas tschessan e tut ei spir ureglia, tgei ch'il mistral vegni a palesar.

«Car pievel della capitala della Cadi!

Perschuadi ch'in magistrat della tiara prenda mai memi baul mesiras, per sedustar e sedefender d'in eventual invasur de nossa Cadi, ha ei plaschiu ad in aultludeivel magistrat de cummin de clamar cussegl e ver endamen tgei mesiras prender en cass — quei che Dieus po vegli tener naven da nossa patria! — che nus fussen sfurzai de sebetter en armas e defender nossa Cadi. — Havend pia gia udiu bein ed entelgeivlamein a burlend il griu d'uiara sur nossas purteglias neuden, fuss ei bein ina negligentscha nunresponsabla de buca gia oz prender en egl il mender cass che pudess

*) Nua che quei Crucifix steva da lezzas uras, stat oz in „Sontget“ (dils mats).

arrivar en nos dis aschi balurds e malsegirs. Per quei motiv ha in ludv. magistrat de cumin concludiu e statuiu, en vesta ad ina invasiun s'approximonta, d'ordinar e lugar quei che sa survir ed abolir in'attacca sin nossa tiara.

Car pievel de Mustér! Per quei intent havein nus pia elegiu oz in cussegl d'uiara, responsabels per tuttas preparativas d'uiara, incarricond quel de procurar ton pli spert e tenor meglier saver e puder, per in'armaziun dil pievel e de prender tuttas necessarias mesiras de defensiun. Ei ha plaschiu al ludv. magistrat d'eleger en quel umens de prudientscha ed experientscha. Oravon tut nies venerau e respectau landrechter Benedetg de Caprez, signur Battesta de Castelberg e mia paucadad. Sesentend denton nusezzi zun pauc orientai el decuors dell'uiara entuorn entuorn nossa tiara, havein nus supplicau ed obteniu sustegn ed agid entras ina partida umens de confidanza, che nus havein engaschau cun zun impurtontas fatschentas per bien e pro dell'entira Surselva. Aschia vegn signur colonel Ludovic de Caprez, beinexperimentau officier de Frontscha, a cusseglar nus en tuttas damondas tacticas dellas armadas invasontas; signur Rest Valentin Beer, scarvon della Ligia Grischa, vegn a metter sias forzas e sia gronda experientscha a nossa disposiziun, sco scarvon e correspondent dil cussegl d'uiara.

Dapli havein nus concludiu de tarmetter delegaziuns ed ambassadas ellas differentas tiaras vischinas per endriescher las experientschas che quellas han fatg, stuend schar occupar lur patria entras armadas revolucionaras. Aschia ha signur mistral Schmed de Sumvitg seschau perschuer ded ir o'l Valeis; signur Duitg Balletta va a Cuera; Str. Sep Maria Venzin el Tessin e signur Pieder Baselgia a Sviz. Sia Sabientscha, landrechter Teodor de Castelberg vegn a seconferir cun nos signurs dellas III Ligias, concernent eventualas furniziuns de purla e plum; Str. Nicolaus Lombriser de Trun vegn en in serracass a sorprendere ina semeglionta missiun cun serender a Briganzia. — Signur colonel de Caprez e mia paucadad essan incarricai de serender gia damaun ella Val Medel, per prender, sin fundament d'ina seriusa uatga, las necessarias mesiras de defensiun en cass d'in'invasiun dalla vard della Val Blegn e dil Passo del'Uomo. Il medem vegn a daventar ils proxims dis en Val Tujetsch e sil Cuolm d'Ursera. —

Cun caschun de nossa hodierna radunonza dil magistrat de cumin, havein nus ultra de quei concludiu ed eregiu in uorden d'uiara, sco era d'avard il proceder ad uras ed en temps en cass d'ina mobilisaziun generala. Quei che pertucca questa pli impurtonta fatschenta, ordinein nus gia oz:

Primo, ch'ei dueigi vegnir eregiu casets de fiug sils crests ils pli veseivels e quei en tuttas quater cuorts dil ludv. cumin della Cadi. Secundo, il zenn grond de scadina pleiv della Cadi astga, d'oz naven, vegnir tuccaus mo pli en cass d'alarm.

Terzo. Tut tgi che po purtar in'arma e runar la comba, ei mobilisau de quei mument naven ch'ils fiugs ardan ed ils zenns tuccan. —

Quarto. Duess ei veramein vegnir tiell'invasiun d'ina pussonza jastra e cheutras rumper ora l'uiara — quei ch'il Segner vegli po tener naven

de nus! —, sche havein nus medemamein gia oz elegiu nos menaders d'uiara e quei en las aultstimadas e zun fidadas personalitads de vastas experientschas d'uiara: Signur marschal de Caprez, biars onns ault-officier de Frontscha; litinent-colonel Casper Latour; colonel Rest Latour; mistral Casanova; capitani Lombriser e litinent Nay.

Cars vischins de Mustér, aschi periclitai en cass d'ina invasiun! Co schevan nos vegls? «Meglier preveder ad uras ch'ira, strusch entschiet, alla malura!»

«Tgei plascher d'astgar offniar al pievel cheu rimnau che nossa giuventetgna della Cadi vul voluntariamein far il siu. En nossa radunonza ded oz ha igl aultludeivel magistrat de cumin giu de deliberar ina petiziun che ha legrau nus grondamein; ina petiziun che muossa ch'il spért de nos vegls ei buc aunc morts allas rivas dil giuven Rein. Tedlei e selegrei, vus ventireivels geniturs e fargliuns d'ina aschi curaschusa e valerusa giuventetgna:

«Nossas saunas ed uregeivlas Cumpignias de mats della Cadi fan de saver a vus, signur mistral regent ed ad in eventual cussegl d'uiara ch'ellas haigien eregiu e bein armau dus corps de catschadurs, en tut circa 400 umens ella flur dils onns, per in di en tutta cass sederscher cun tutta forza el frunt dell'armada invasadra.»

En lur petiziun, madirada entras las experientschas fatgas eifer ed ordeifer nossa tiara en tals e semegliants cass, punctueschan els cun tutta ludeivla raschun ils fermis principis patriotics. Tedlei, sche quei tuna buca sco las undas de nies Rein furibund:

«Nossa tiara sa vegnir salvada dall'uniun culla Helvetia, ni meglier detg: dal giuv franzos, sulettamein entras ina curaschusa resistenza, mo buca entras bials plaids e bahaultschas raras, sco certs signurs de Cuera han adina venal. La politica senza forza ei mo fem e vala nuot. La gronda part dils Signurs dellas III Ligias, cunzun quels dellas autras duas, oravon tut ils de Cuera e contuorn, han piars la forza dils babuns ed aschia sfarlatau da bibugen Valtelina, Clavenna e Bormio. Enviers nus della Ligia Grischa ei scadin tradiment giustificaus, cunzun sche cheutras la forza della Surselva piarda scadin sustegn. — Per quei gidan ozildi mo las armas e per consequenza havein nus, cartend de cheutras defender nossa patria, formau dus corps de catschadurs voluntaris, à duas compagnias. Nus supplichein pia igl auldtitgau magistrat de cumin de legitimar noss'organisaziun de defensiun, tonpli che nus fagein quei en survetsch della patria ed havein gia cumprau 400 fisis de pli nova construcziun — ed ultra de quei havein nus elegiu nos capitani ellas persunas de Conradin de Castelberg de Mustér e litinent Balletta de Breil.»

«Bravo! Eviva nossas curaschusas Cumpignias de mats» scadeina e rebatt'ei ord in pèr tschien buccas visi encunter la stiva de dertgira della casa-cumin.

«Cars vischins de Mustér! Quella petiziun ei ida a nus profundamein per cor, ed ei secapescha da sesez che nus havein approbau ella cun plasher e luschezia. Plaida gie orda quella la vusch de noss' amur patria, la pli custeivla ierta che nus savein sepatertgar e che nus lein pertgìrar sco la poppa de nos egls ed en casamai defender entochen sil pli davos daguot saung!

Pievel de Mustér! Neutrals ed independents sco nus essan e lein restar, vegnin nus a provocar n' il Franzos ni gl' Austriac! Mo en cass che l' armada franzosa en siu furibund marsch de revoluziun, less dapertut schendrar confusiun e dar fiug era nossa casa, sco ella ha fatg cun nos frars, ils Confederai, ch' ein gia sfraccai, lu lein nus cheu sissum il Grischun mussar e testar per ina e peradina che nossas armas han buc aunc fatg ruina! Ed ussa, mes cars vischins, mei ruasseivlamein a casa; las mesiras ein pridas. E sch' ei dependa mo de nus: franc e segir che negin raguda vid la pasch che nus gudin aunc oz e che nus havein speronza de mantener era egl avegnir. — Jeu hai plidau.»

Il pievel, veseivlamein impressionaus dals plaids de signur mistral regent, va ruasseivlamein per siu fatg cul patratg: Nus lein restar n a t u r a l s — aschia vevan ils biars capiu — mo pauper quel che vess il discletg de rumper en la classena de nossa patria e better fiug en nossas casas!

Sulettamein «Placi Franzô», in dils paucs simpatisonts della Frontscha, marmugna siper enzacons, mond da Catins si:

«Neutrals bein! Cu nos menaders han gia manizau en la minestra cull' Austria, avon che haver spons la broda culla Frontscha. N a t u r a l s ! Giebein. Mo gliez fussen nus mo, sche nus schessen ira ruasseivlamein ils Franzos entochen Cuera, nua ch' ei fetschien lu ora la petta culla rateina de leu e cun lur consorteraglia austriaca. Quei ei miu meini e quel de mintg' um de sauna raschun. E cun quei basta ...»

* * *

Capitel II

Fauls alarm

Ils 17 d' october 1789, in serenezia di d' atun, vesein nus ad end spel Lag d' Ursera en in chischlet glied, cargaus cun péntels, sacados, valischas e plumatschs de tgau, emplenì si ualti stagn. Seppa Genelin de Sumvitg, ina matta che ha gia varghentau per in tschupél meins ses megliers onns, ei sin via ded ir en claustra a Seedorf el cantun Uri.

Ell' ei accumpignada de siu frar giuven e de dus purtaders de Tschamut, ch' ella ha pladiu per gidar a bardagliar la modesta dota sur Cuolm. Arrivai ch' i ein entadem il Lag d' Ursera che glischa sc' in argien els radis

dil suleagl della sera, observan ils quater dels a vegnend da tschella vard dil Cuolm si in roschet schuldada. En vesta a quella anetga appariziun, stat-tan ils quater viandonts eri mureri, sco quater palès, catschai cul mogn el terratsch. La muniessa-noviza persula rabetsch'ora dus viarvs:

«Ti bien Diu, ils Franzos veggian!»

Ils treis auters miran de quei stuiu ella direcziun dils schuldaus, fan si tscheras de bandits sut la furtga e damognan ora ni plaid ni miez. Tgei horrur de veser quels terribels Franzos, dals quals ins veva tochen uss udiu mo sgarschurs. Vesend quei stoda treipéz, la terschola galopponta, il fisi enta maun e la bajonetta silla queissa, creian els fermamein de star avon il hentger de Cuera. Per cletg e ventira ha la noviza la forza de dar ina semana entuorn entuorn e de sbargatar la via anavos, ni che tschels treis fussen daventai petgas de sal...

Ed uss, i van ei ch'ina comba spetga ca l'autra. Ti dieunuardi, tgei sbargats... La pintga patruglia franzosa sa strusch tgei tartgar e tgei dir. Els vevan strusch viu ils arrivonts ch'ei observan gia quei remarcabel chischlet furtinus a caminond ch'ils sacados e plumatschs seglian e saultan e segeinan vidaneu, sco recruts-cavalerists si dies de lur muotis cavals. Vesend gleiti mo pli ina schuba a sgulond d'in trutg a l'auter e trei pèra caultschas a tremblond suenter quella, san ils schuldaus franzos far nuot auter che sebetter giu el pastg e rir ch'ei rebatta d'ina riva a l'autra.

Udend quei ils fugitivs, entscheivan ei a cuorer aschi de lieu, ch'ei piardan ord lur péntels battegl per battegl: tscheu ina camischa, leu in pèr caltscheuls, in tschancun plinano ina schuba suten, in scusal, ina schlappa mutta ed auter maniclem della noviza che sgola sc'in fem ordavon...

Revegna in techet dalla risada e per far la cumedia cumpletta, ils schuldaus entscheivan a schar ir enqual siet viaden ellas rivas dil lag che l'aua tschallatta e sesquetra sils calcogns dils treis cavaliers della trembleta e de lur Amazona.

Ti dieunuardi! Ei ha muncau pauc ch'ei fussen snari e dai ell'aua, sche buca la matta havess entschiet a galoppar — e tschels suenter sco tons tgauns de catscha. Arrivai odem il lag, vevan ei buc aunc ughiau de dar ina solia egliada anavos, cartend sontgamein ch'ils Franzos seigien a dies. Per comiau, vesend ils schuldaus ch'ils quater herox entschavevan gia a seder-scher da tschella vard dil Cuolm giu, laian els aunc giu ina salvia che rebatta d'in cuolm a l'auter, pir che sch'ei fuss ina batteria che sitass — e stuli ord ils egls ein ils schanis, pir ch'il scutel el turmegl.

Serabitschai a Tschamut e Selva cul flad el venter, tahiond e buffond sco tontas selvaschinas persecitadas, fan els de saver als vischins spir smarvegls ch'ils Franzos seigien dai ella tiara. In avon-trieb seigi gia sil Cuolm ed ins sappi spitgar a vegnend mintga mument la lavina franzosa neugiud las spundas dil Calmut...

Tgei fatschas! Tgei tscheras! Tgei fetgas! Propi sorpresa maisudida! Ils cuitgs de Selva e Tschamut fan lur obligaziun, tarmettan ina staffetta al

cussegl d'uiara a Mustér e serendan els sez el medem temps sils aults de Scharinas, Malamusa ed oragiu Sumsassi, per dar fiug ils casets, pinai leu dapi jamnas per quei intent.

Igl ei aunc denter stgir e clar ch'ils casets de Scharinas e Malamusa ardan sco tizuns. Buca misura, ch'ils zenns gronds de Rueras, Zarcuns e Sedrun dattan l'emprema enzenna pil tuccar de stuornas, ch'ei scadeina e rebatta tras la Val. Ed ussa, gia notg, flammegian ils casets de Canadal, dil Bostg e Cuolm Davi, per enzenna ch'era Mustér haigi de dar vinavon il fiug, enzenna segira d'alarm e mobilisaziun per l'entira Cadi e pils auters cumins vischinonts datier e dalunsch: Rueun, Glion, la Foppa e Lumnezia. Fertion che femnas veglias e vegliurds culla mort en bucca entscheivan a far fasierlis spergaments ed enqualin perfin il fagot pil viadi sur cuolm, enviers il refugi il pli segir, descendan mats e ménders ed umens ella flur dils onns neugiu de lur cuolms ed aclas, per suandar al clom dils fugs ed al tuchiez de stuornas.

Tgei agitaziun e confusiun en nos pacifics vitgs ed uclauns sursilvans! Tut tgi che po trer la comba, semetta bugen u nuidis en retscha: ils giuvens catschadurs cun lur fisis novs ordavon; la reserva cun segirs, sigurins e turschets enamiez e «la lavina gronda» (=landsturm) davos, armada cun pals e stadals, faulchs e flugials. Aunc ceua la burnida sin crests e collinas che las cumpignias beinarmadas de nos cumins semovan sin vias e sendas visi encunter Mustér, la capitala della Cadi. Ils Lumnezians dattan sut il Mundaun neu, s'uneschian culs de Sursaissa e marschan cun pei franc, senza grondas rueidas enviers Trun, nua ch'els fan in cuort paus sut la venerabla roma dil vegl Ischi, bracs, ruasseivels e serius sco'ls Babs della tiara che miran pensivs — deno Pieder de Pultengia che fa bucca de rir — neugiu dalla miraglia de S. Onna.

Tuts che capeschan quei lungatg senza viarva tunonta e scadin che meditescha en siu cor il clom della patria en prighel. Las empremas roschas han strusch trapassau Trun ch'ils umens de Rueun e della Foppa suondan sils calcogns, fagend stemblar la sulada sut la Cuort claustrala. — A Sumvitg suatiuan ils dus fermes contingents ils umens de Sutsassiala che han ual fatg rimnada sut la casa-crap de landrecht Clau Maissen.

In ferm «ho — dei!» unisono fa beinvegni guerril che semischeida culs davos tucs dil renomau zenn grond giud l'aulta tuor de Sumvitg. Als biars par'ei, sco sch'igl «um fier» silla fassada della casa de Clau Maissen vegni vivs, aulzi siu halumbart e miri satisfatgs e cuntents sillas roschas plein fiug che marschan da curascha e cun pass accentuau siviars las ruinas de Travaulta. — Marschond ils ca 1000 umens sut lezza venerabla miraglia, strembla il pass d'uiara dal bi e dal bein sull'aulta punt-lenn dil Rein della Val Russein. Sgargness buca la tschuetta neugiu d'in pegn siu viers ironic tut rauc, ins pudess crer che las undas tschallatontas annunziassen la segira victoria dellas roschas sursilvanas...

A Disla, nua che nos uregieivels babuns han fatg star ils Huns e tut smarschentau, vegn ei fatg in davos paus. Ei para sco sche S. Lezi, emprem

S. Patrun de nossa Rezia, entuorn la caplutta dil qual l'armada sursilvana ei sèrasada, detti tegn e sustegn als Grischs, pinai de batter per la patria e defender nos beins ils pli sogns.

Serabitschai beinordinai sut claustra el vitg de Mustér, ein ei buca pauc surstai ch'ei arda mo paucas cazzolas — e quellas lu aunc sin claustra — e ch'ei regia cumplein ruaus sin vias e streglias. Pér lur arrivada carmala la glieud ord casa sin plattas, per mirar tgei pomai ch'ei detti de far pér da quellas uras... Schuldada e vischins ein veseivlamein surstai in da l'auter e lur tscheras stuidas damondan: daco e dacum?

Mo in amen, e la sorpresa ei svanida: Suenters las ordras alarmonas ed ils fiugs clamonts all'uiara, er'ei vegniu las novas orda Tujetsch che la noviza-muniessa e ses pertgiraders haigien viu spèrts; ei setractavi mo d'ina patruglia en exerceci, s'avanzada anzi lunsch dal Cuolm si — e da nuot auter! La Val Tujetsch dormi la sien dil gest, sil Cuolm d'Ursera haigien ins viu gnanc ina solia terschola, numdir in Franzos...

Tgi ri e tgi sgiavla, mo cuntents ein tuts ch'ei setracta mo d'in fauls alarm. Gie, con leds ch'ins ei il davos, sch'ei va ora cun ina aschi pacifica spassegiada nocturna...

Sulettamein il pader enconom della venerabla claustra ei pauc incantaus de quella mobilisaziun aschi anetga e nunspitgada. El sto metter a disposiziun a quella maha setrumpada, nuegls e clavaus, strom ed irals — e quei che fa il pir dil pir: in mutg sc'in bov ed in bov sc'in rampun, pertgei ch'ei ha num, per camond dil cussegl d'uiara: de cuschentar ils stumis de tons aschi pronts.

Bugen ni nuidis: ils dus gliemaris ston ord nuegl — pér da mesa notg — ston unfrir lur pacifica veta armala pervia della temeletgadat de quater herox della draussa e la malprecauziun de postas stagn premuradas...

Ed ussa vegn ei sturniu, mazzau, manizzau en tocca e toccaglia, empleniu las vanauns grondas e pintgas della claustra e de Vitg e fatg in pushegn de suppa e carn frestga de gust e de nuir. Tgei risadas e magliadas sur quella mobilisaziun generala! Ins schess plitost: in past de victoria. Pér ditg suenter mesanotg, suenter ver tuchigliau e ruppau, vegn ei pli e pli quiet — deno en ustria de cumin — e cura che l'alva compara, aunc tut che dorma e siemia d'in'uiara senz'armas e larmas e d'ina pasch senza fin e termin...

* * *

La damaun suenter tuccar de stizzar sin claustra, ferton che las roschas sursilvanas dorman aunc ora il marsch d'avon mesanotg ed il pushegn de suenter mesanotg, ei il magistrat de cumin gia serimnaus ad ina seduta extraordinaria, ensemlamein cul cussegl d'uiara. Suenters ver tschintschau e ponderau vi e neu, vegnan nos Signurs tiel conclus ch'ei dueigi vegnir teniu cumin grond a quella favoreivla caschun ch'ils umens dils biars cumins sursilvans seigien gia en pei e radunai ella capitala della Cadi. Il mistral

regent della Cadi dat las ordas alla «bargada de cumin» cul stab alla tèsta, de schumbrar la rimnada — e la damaun, aschi baul sco aunc mai, serimna in cumin umens ordado la baselgia de S. Martin che fa bunamein tema. E sco gia daditg buca pli, ei era l'urdadira de quei cumin. Tratgs sin cumin e fatg rudi, vesein nus in pievelun, armaus entochen sils dents, sco dals temps dils babuns, cura che las roschas selvadias d'anoragiu strapazzavan e spazzavan nossa biala Cadi cun lur meinarateinas dellas dertgiras nauschas alla tèsta.

Oz dat ei paucas ceremonias e la vasta piazza dado S. Martin, ei gia cuvretga cun umens tut in tener. Tgi sepusa sin pals e turschets e tgi talinc-talanca cun buis spagnolas, fisis franzos e cargadavons: ina melodia, annunziond in cumin d'uiara e de veritabla tempra sursilvana.

Mistral Giochen Cagenard ascenda la buora svelts e lingiers, semeglient ad in cavalier che seglia en siala. In gèst anetg cul maun dretg: las numerusas fauldas dil manti tgietschen seslucan, sesarvan e sgolan davart dretga sil schui davos il bratsch dretg.

«Umens de Cumin! Vus della Cadi, de Rueun, de Glion, de Sursaissa e Lumnezia! — Respectus salids a tuts cheu rimnai e sincer engraziament che vus haveis suandau il clom de nos fiugs e de nos zenns. Vus haveis ris ier-sera pervia dil fauls alarm e cartiu che tut ensemen seigi mo ina cumedia spasusa. Lein esser leds ch'ei setracta oz mo d'ina mobilisaziun d'emprova, quasi nunvoluntaria e che buca soli pei franzos ha aunc surpassau nos confins. Mo con ditg vegn quei a cuzzar? Igl inimitg dell'entira Europa stat oz era avon nossa porta; ina calcognada cul fisi e las portas de nossa tiara pudessen tgunschamein sefender da sum tocca dem. Tschinclai che nus essan oz entuorn entuorn casa, drov'ei mo ina luna dil prepotent, e strusch patertgau, ch'igl inimitg ei en stiva culs peis sin meisa.

Umens de cumin! Quei ei ni fantasias ni piperias, mobein blutta verdad per tut tgi ch'ha egls e vesa. Perquei lein nus secusseglia oz ruasseivel — e prudentamein tgei mesiras prender, per restar quei che nus essan aunc: libers, nusezzi e neutrals! Gia igl alarm ded ier — schebein prematurs — ei ina clara perdetga ed il meglier mussament che vus essas e leis restar signurs e patruns a ca-vossa!»

«Bravo! Nusez signurs e patruns en ca-nossa!» resun'e rebatt'ei ord varga melli buccas.

«Signur mistral!» cloma ina vusch sc'in uors ord miez il ravugl de cumin, «supplicheschel pil plaid.»

Mistral Cagenard reaguescha immediat e ceda il plaid: «Bravo! Si cun el!» tun'ei stagn e bein ord il rin de cumin. — Tscheu e leu, plitost als urs dils rudials tun'ei auter, mo anzi pli lev e strusch da curascha: «Giu cun el... giu cun el...» Tuns tgiagiarars.

Mistral Schmed, in umenèri, sis peis e miez aults, cun spatlas sc'in esch-nuegl, s'avonza cun pei franc e decidu viers la buora. In pass ordinari, negin segl, ed el occupa scha gia en si'imposanta urdadira il plaz de dus silla ladezia buora de cumin.

«Umens de cumin!» rebumb'ei ord in pèz lad de perfetga resonanza. «Dieus seigi ludaus ch'in fauls alarm ha radunau nus oz entuorn questa buora de cumin, danunder anora nies pievel ei adina puspei — el decuors de noss' historia — vegnius fatgs attents sin prighels smanatschonts e destruments per patria e pievel. Vus fusses stai pronts de batter oz sin veta e mort e de defender cun pugn e pals tut quei ch'era sogn a nos perdavonts e ch'ei aunc oz a nus, lur affons, il pli custeivel: nossa religiun, nies terratsch, nossas casas e tut quei che vegn ad esser aunc en tschiens onns il pli car als affons de nos affons: nossa libertad, il pli custeivel scazi de nossa paupra, mo ton pli cara patria.

E tgi ei igl inimitg e pli grond lader de quels custeivels beins? Il Franzos! La Frontscha giacobina, comunista che ha sclavinau si' atgna patria e la patria de tut ils vischins dalunsch e datier. La Frontscha sfrenada e scelerada, uègliada e stigada da ses profets senza Diu! La Frontscha che ha tedlau sigl evangeli dil Nauschaspert, silla canzun de Voltaire che cantava e conta aunc oz: Smardaglei l'infama, la Baseligia, strunglei la preraglia, fagei tretschas ord la beglia de paders e mugns e pendei si cun quellas il retg e tut ils nobels della tiara! Pilvermò e pérmemia, il pievel surmenau ha suandau quei evangeli dil Nauschaspert e praticau la pratica digl uffiern. La Frontscha de tshels onns e sia nobla cultura cristiana, ei oz mo pli ina ruina, in santeri.

E co han quels purtaders della «libertad» operau dapi diesch onns en tuttas tiaras dell'Europa? La megliera risposta ein lur destrucziuns e smardagls en nossa pli stretga vischinonza! Umens de cumin, quei che jeu hai viu cun mes agens egls o'l Valeis ed en Subsilvania, cuess jeu gnanc ad in tgaun, silpli a quels apostels della libertad sez: miseria, pupira, mort e sgarschurs dil tgierp e dell'olma, cadeinas spirtalas e corporalas e la sclavinada totala!

Umens de cumin! Quei ei quei che nus havein de spitgar da nies sulet inimitg, sche nus essan buc allerts, armai e pinai de murir mintga mument per nossa tiara, nossa libertad e nos vegnentsuenter. Per quei seigies bein patertgai, tgei vus fageis oz e damaun. Ei va per nies esser u buc esser, per nossa veta e per quella de nos affons, ni per la mort en totala sclaveria. Umens de cumin, vus haveis las lètgas; en vos mauns stat u la veta ni la mort de nies pievel. Jeu hai plidau.»

«Bravo! — Si cun el! — Giu culs Franzos! — La mort als assassins giacobins. — Nus dein la veta per la libertad artada de nos vegls!»

Giavatschen co quei rampluna neudo dil ravugl-cumin! Igl ei enzatgei semigliont a dis d'aua gronda, cura che las undas furibundas sdreinan carpuna permiez il vau ora e scarpan tut a manez e marsialas: vuors e rempars. Gie, tscheu e leu enamiez il ravugl, sillas costas ed ora sils urs della tschentada agitada, audan ins schizun a scadanar las armas in'encunter l'autra. — Severificassen quei mument las faulsas novas de stiarzas-sera... paupers Franzos!

Mistral Cagenard seposta puspei silla buora. Tut che vesa: el ei cuments, sia fatscha tarlischa sc'ina panazun el sulegl. Il sustegn de Mistral Schmed, quei oreifer oratur popular, ei per el e sia politica patriotica la pli segira caparra. Gie, vesend che l'entira tschentada ei tschaffada e perschuadida de ses plaids, havess el mustgas de formular ina resoluziun radicala, pertenenent la defensiun generala della Surselva — e d'era porscher in patg all'Austria.

Mo stei nuot auter! Cheu tutenina, in mumenet ch'igl ei vegniu empau pli quiet, sedistacca in sempel umet dagl ur sisum la tschentada e passa plaunsiu plattamein viers il rudi. El sto sez far vau atras las roschas ed aunc retscheiver gratuitamein tscheu e leu buntganadas ellas costas; mo el datga nuot, dirigend siu pei pli e pli datier della buora. In pèr pass avon quella, aulza el sia capiala e damonda modestamein: «Signur mistral, in sempel um ord il pievel supplichescha pil plaid.» Tgei risadas el marighel dils de Mustér. «Giu cul Placi Franzô! — Giu cun el» tuna e rebatt'ei ord tshiens buccas. Il mistral regent targlina in mumentin, mo el sto risguardar ils dretgs digl um cumin e sa buca far auter che dir:

«Bugen, bugen; il plaid auda ad in e scadin e fuss ei il pli sempel puranchel. Signur Placi de Catins ha il plaid.»

«Auldtitgai signurs, mistral regent e mistrals cass!

Sia sabientscha, landrechter della Ligia Grischa!

Umens de cumin!

Lubi ad in ch'ei staus quendisch onns en Frontscha e ch'ei turnaus anora pèr avon in onn enzacons plaids davard la Frontscha ed ils Franzos ded ozildi.»

«Giu cun el! — — Giu cul Franzô!» gresch'ei de tscheu e de leu.

«Mo in cuort mument, epi saveis vus far giu mei» . . . cloma Placi riend suls tgaus ora. Ei vegn pli e pli quiet.

«Umens de cumin! Quei che signur mistral Schmed ha detg anson dils Franzos po star per part, mo perbia buca tut. Ins astga mai generalisar, era buc il schliet de nos inimitgs imaginai. — Igl ei permémia ver che certs profets della revoluziun han lavagau empau la Frontscha. Mo nus stuein sedumandar, umens de cumin: fuss quei stau pusseivel, sch'il terren per quella semenza fuss buca gia staus arraus e preparaus ditg e ditg avon? Retgs sco Duitg ils XIV e Duitg ils XV, umens che Sodom e Gomohra havessen encarpau, ein per la gronda part els sez stai la cuolpa che la semenza revolucionara ei curdada sin terren zun bein conceptibel. Sperava e desiderava gie il pievel il salit en tgei outra fuorma dil stadi, en tgei outra costituziun ch'ei era; mo in'outra! E sche beinenqual innocent, sco per exempel era Duitg ils XVI, ha stuiu metter leu il tgau pils puccaus de malvengons antecessurs, sch'ei quei la finfinala in sacrifici che scadin cristifideivel sa capir. Mo sulettamein l'ovra dils Giacubins ei la revoluziun buca stada, schebi che jeu stun buca cheu per defender lez schanis . . .»

«Tedlei, tedlei il filosof franzos,» sgregna in datier la buora, mo Placi de Catins datga nuot e continuescha.

«Umens de cumin. Nera e vera verdad eis ei: La Frontscha ha persequitau la Baselia e siu spiritualessen; buca ton la ductrina sco tala, anzi beinenqual ault representant de quella, ch'eran tuttavia buca digns de lur aulta posiziun e responsablada. Jeu hai viviu e surviu diesch onns ora silla tiara tier in cont de noblas vertids, ed astgel perquei dir cun buna conscienza, havend adina giu ils egls aviarts e las ureglias attentas: Prèrs falli hai jeu encunaschiu buc in ora silla tiara; ils scandals eran rars, mo igl anim grond buca meins. Lur dis eran buca tuts emplen cun lavur; lur studis vevan buca grond catsch e lur religiun e pietad eran senza flomma. Els perdegavan, mo senza fervur; els securevan ils malsauns e munclus, mo senza ardur. Enqual dils pli erudits fagevan beinenqual studi, scarvevan enqual cudisch, mo il cuntegn scaldava ni l'olma ni il spért religios. Auters, bia pli numerus e meins perderts fagevan politica, mo buca quella de Niessegner! Enqualin fageva perfin poesias, scretas cun tissi, enstagl cul saung dil cor! Cun in plaid: Quei che nus numnein tieviadad regeva la gronda part dil spiritualessen. Da cheu la gronda sventura della Baselia e religiun en Frontscha!

Encuntercomi da l'autra vard: Paucs propi perschudi, mo quels tut inflammai de derscher tut culs peis ensi! Ella politica ei il diember nuot, l'acziun tut! E dacheu, cars umens de cumin, la revoluziun radicala!

Ils Franzos ein oz il pievel il pli marcant digl univers; lur conduita corrispunda a lur niev destin. Diesch milliuns Franzos enflammai dal fiug della libertad, armai culla spada, culla plema perschuadenta, culla sauna raschun e cull'eloquenza, ein els persuls el cass de midar la surfatscha dil mund e de far tremblar tievis e tirans sin lur trons d'arschella. — Igl ei de bien senn e pertratgament de buca far smanatschas a gliend ch'ins ei buca segirs de dumignar. Mo buca seglir viden en in'uiara de revoluziun — tscheu e leu forsa giustificada — mo buca seglir sc'in medunz culla farcla viden in iert en flur. —

Vus saveis aschibein sco jeu, co igl ei iu cun nos vischins on Svizera. Ils Glarunes han stuiu ceder bunamein avon ch'entscheiver, ils de Sviz han battiu, salvau l'honor e stuiu suttacumber; Subsilvania ha battiu sc'ina uorsa blessada ed ei vegnida smardagliada! Umens della Cadi e dils auters cumins, buca surcapi mei, ed hagies buca nuidis, sche jeu plaidel sco jeu tratgel: Nus havein era tier nus certas caussas ch'astgassen vegnir cassadas ed autras midadas. Vus purs, endisai de semudergiar e suffrir, temeis ni strapazs ni la mort — mo vus veis in spért anzi stretg, pli stretgs che vossas vals! — Mo attacchei ils Franzos e vus vegnis a far in santeri ord l'entira Surselva. Nus lein buca giudicar ils Franzos, nus lein retscheiver il bien ch'els vulan porscher e rebatter il schliet ch'els lessen forsa regalar el medem temps. — Jeu hai plidau.»

«Giu cun quei tarladiu revolucionari!», bérla ina solia vusch ord il ravugl dil cumin. Mo remarcabel, quella vusch ha negin eco...

Cheu empiara Toni siu vischin Tin: «Ti, tgei gianter vul quei dir» revolucionari? E Tin spert sissu: «Revoluzionari ei in che suffla, scutina,

stiga e fuga, entochen che la crappa sgola tut da sesezza da fenestra en ed il fug — tut da sesez — dals tetgals ora. E quei ei il Placi de Catins buc!» — Il cuort plaid de quei sempel um ord il pievel ha fatg ina rusna en ton sco tut ils tgaus dil cumin grond. Mo in pèr tamazis cloman e gnanc cun forza buc: «Giu cun el! — Giu cul fumegl dils Franzos!» Era quels han negina suatientscha. Auters encuntercomi, e buca paucs, audan ins a schend plitost en sbarbutta e strusch ch'ins auda: «Bravo, el ha raschun. Quei ei nuot in cucalori! . . . »

Il mistral regent ascenda puspei la buora, mo fa ina tschera sco sch'el vess lagutiu ina cluntga. Strusch dau in'egliada ch'el ha sur las roschas, che mistral Palli de Medel supplichescha pil plaid. Liungs, stendius e secs, sc'in cavriu-larisch s'avonz'el alla buora. In sbargat de Medel ed el stad sc'in post-chischnè sil solid pedestal-crap.

«Umens de cumin! Vus haveis udiu in um ch'ei staus 15 onns en Frontscha revolucionaria; in um che ha viu leu mo la vard positiva, sulegliva de quella. Quei um ei tschocs dad in egl e da l'auter vesa el era buca bein, schiglioc vess el era stuii ver las smisereivlas umbrivas che quella revoluziun ha bess sur pli che la mesadad dell'Europa. Sche jeu e vus havein capiu el endretg, sche less el far valer che la midada politica en Frontscha ded ozildi seigi positiva, senza tac e senza macla. Mo co stat ei veramein? L'aschinumada reforma politica della Frontscha, ni meglier detg: revoluziun, ei nuot auter ch'ina explosiun digl egoismus e della sentimentalitad republicana, ch'ei en sesezza aunc pli gronda tirania che scadina monarchia fallida. Il pli clar mussament persuerter ei la dictatura hodierna en Frontscha che vul serasar, sco tut schliet, sull'entira Europa! Mo era als Franzos eis ei mess tiarms: Umens de cumin, la Frontscha e sia revoluziun cun cua dictatorica va empaglia! Ils factums digl onn d'uonn muossan quei clar e pli che clar (1798/99).

Ils Alliai han en pei 350 000 umens, de quels 80 000 Russ. Il Directori della Frontscha dispona strusch de 170 000 schuldaus e cun quels sto ella defender oz ordeifer la Frontscha, engrondida considerablamein: las republicas soras Hollandia, la Svizzeria e l'Italia che sedeportan oz buca dil pli cret enviers il victur — e che serevoltan. Dapertut han ils generals ils pli capavels survegni uonn giu pella schlappa; spel Rein general Jourdan; a Roma ed en Toscana ses collegas; ella Planira dil Pó fa Suvaroff treppa cun els e triumfescha a Milaun. En Hollandia ha Brune (= Brün) survegni el schegn ed ell'Alsacia ellas costas. Sulettamein Massena ha entginas success en Svizzeria, mo con ditg vegn quel a semantener e puder tener? — — Umens de cumin, eis ei pia gest oz il mument de schar curdar la bratscha? Avon ch'entscheiver la lutga? Sprez e zanur a tuts quels che laian dar las alas avon che sgular! E nus auters Sursilvans e Grischuns, lein nus sedeclarar per piars, tradir nossa patria, far patgs cun nies inimitg ch'ei quel dell'entira Europa? Gest il mument ch'igl ei pusseivel de tarmetter el a casa cullas caultschas giu? Fuss quei dign de nos perdavons e de noss'istoria? — Jeu hai plidau.»

«Hallo, si cun el. — Mistral Palli ha raschun», ramplun'ei sc'in griu d'uiara dalla vart dils de Medel, sco era aunc dad autras vards neu dalla tschentada.

Signur mistral Schmed demaneivel della buora, po buca seretener; el damonda per la secunda ga il plaid e survegn el.

«Umens de cumin! Vus haveis uss udiu differents oraturs ed opiniuns, oravon tut il plaid beinunschiu d'in miez Giacubin («Infama calumnia»! resun'ei oragiu digl ur sisum della tschentada.), sco era ils rapports ded umens nunpartischonts ch'encanuschan la situaziun trasatras. Nus stuein vegnir oz tier ina franca e segira posiziun e resoluziun enviers tut quei che po forse succeder en paucs dis u jamnas, ni forse era pér en meins; mo tier ina resoluziun stuein nus vegnir! Perquei damondel jeu en num de tut ils cheu presents signur Caspar de Crap, officier e diplomat, turnaus da Frontscha pér avon 15 dis, tgei ch'el, sco um experimentau en quels fatgs, manegia e cussegia a nus, sefundond sill'hodierna posiziun militara dils Franzos en Svizzera, sco era tgei ch'el manegia de nossa situaziun militara indigena? — Jeu supplicheschel.»

Igl entir cumin ei spir ureglia. Il provocau — Caspar de Crap — grond e bi um els 50, stat cheu sc'in pauper murtirau en pei blut sin cotgla burnida. Sch'ei fuss pusseivel, sesfundrass el pli bugen che plidar. Mo . . . targlinond aunc in mumentin, segeina el alla fin sc'in tschiberlin viers la buora. Il saltèr sto dar il maun e gidar el sil tschep che munta beinduras dertgira radicala.

«U — u — mens de cumin! Bu — buca spitgei da mei ina sentenza u pareri de — definitiv. L'uiara ei il pli savens 90 per tschien ina lo — loteria. Ord quella han ils Franzos entochen oz adina giu cletg de trer la sort gronda . . . Nus auters havein uss exact 300 onns buca tratg la sort en quels fatgs. — La Frontscha ei aunc adina ferma, nus essan in pievelet, mo podà che nus essan è ferms, sch'ei sto grad esser. Mo il bia eis ei meglier, sch'ins gudogna la battaglia cun agid della diplomazia; lezzas victorias ein buc adina las pintgas — e saung spond'ins buc, era sch'ins piarda. Il meglier fuss ei — forse? — de spitgar entochen sil serracass e lu pér decider, schebein la battaglia dellas armas, ni quella della diplomazia sappi vegnir ughegiada . . . U — umens de cumin, jeu hai plidau.»

Tgei risadas! Tgei schuls e grius de beffas e gomias. Il diplomat ed officier Caspar de Crap (scalegl!) sesbatta giud la buora sc'ina geina aviarta che sgregna e sfregna el tact de tut ils suffels pusseivels . . . «Giu cul diplomat! Giu culla canna nauscha! Giu cul cavalier della trembletga», tuna e scadeina ei da tuttas vards.

In segl sco gl'uors all'attacca e mistral Schmed, igl oreifer tribun popular, ei silla buora.

«Umens de cumin!» E mirond cun sdegn e sprezz sin quella tresta enzenna de damonda ambulonta: «Ti geina nauscha!»

«Bravo» resun'ei puspei sc'in orcan.

«Ti eis aschi diplomats e guerigls che tut tiu agir consista en far nuot. Ti eis tievis nua ch'ins tucca e ti vegnas e vegnir spidaus ora, perquei che ti gnanc tez creias quei che ti dias! Tia reputaziun vegn a s'ingrondir de tut quei che ti has buca fatg. Tiu silenzi ei engraviaus de patratgs e cur che ti arvas la bucca, dattas ti si legns! — Umens de cumin! Patertgein nus vid ils plaids de Placi de Catins, numnaus «il Franzô», sche stuein nus la finfinala tuttina respectar el. El ha detg curaschusamein siu meini. Mo jeu sprezel quei schinumnu diplomate ed officier che crei de saver stizzar in fug cun in pèr s.h. scracs! Vegni tgei che vegli, mo d'in tal um astgein nus sperar nuot, ferton che de Placi Franzô savein nus franc spitgar — cura ch'ei va sil peterpir — sia veta e sia mort. Jeu hai plidau.»

Signur mistral Schmed ei aschi rabiaus ch'el fa tut spema. Gl'entir cumin grescha e giubilescha: «Si cun Mistral Schmed! — giu cul tgiagiariida.»

Toni bantguna danovamein Tin e di: «Ti zacher-zucher, a quei tipolad ha signur mistral Schmed schau giu las caultschas avon gl'entir cumin. Ha, ha — ha... Mo tgei vul quei atgnamein dir: tipolad?»

«Diplomat! ti asen senz'ureglias. Jeu quitass che mistral Schmed vess detg clar e bein tgei in diplomat ei. Mo che ti emblidies mai, vi jeu aunc dir inaga: In diplomat ei in um che tschontscha pauc e fa nuot. E sch'el tschontscha inaga, sche sas ti mai, schebein quei ch'el ha detg ei ner ni alv. Va ei bein, sche selauda el e di: Quei hai jeu fatg, epi lu aunc davos las culissas — pertgei che leu negin che ha viu, sch'el ei staus ni buc! Va ei mal, sch'eis el mai la cuolpa, pertgei ch'el ha detg nuot e fatg nuot. — Ed ussa quescha inaga; mira leu il landrechtseruchegia viers la buora. Sas lu mirar, co el disnua senza tagliar...»

Quei intermezzo, daus da mistral Schmed e Caspar de Crap, para de menar il cumin en in labirint. Cheu, en quei mument aschi impurtont, ascenda landrechtser Theodor la buora. El vegn salidaus e beneventaus dal cumin grond cun aclamaziun.

«Umens de cumin! Nus stein oz avon in eveniment historic de gronda impurtonza. Ei ha perquei num vegnir tier ina definitiva decisiun e resoluziun. Nus lein uorden e buc anarchia. Ella veta politica quei che quenta ein las ovras; oz havein nus udiu mo plaids, denter auter zun instructivs: plaids de tgau e tschurvi; jeu fetschel franc buca flettamus, sche jeu ditgel ded esser staus sin bia cumins, cheu ed en auters loghens, mo che jeu hagi aunc mai udiu plaids aschi eloquents e beinfundai. Mo, mes cars umens de cumin, ella veta politica, quei ch'ins enquera ein ils resultats cuntenschibels; entochen ussa stein nus gnanc avon ina votaziun. Ella veta politica: gubernar vul dir lutgar encunter caussas ed obstachels, vul dir, prever, preparar, organisar, agir; e cheu consista oz igl art politic mo enten far la maioritad. Ella veta politica vegn in patratg giudicaus per mauns dell'experientscha, e cheu regian mo opiniuns!

Umens de cumin, nus stuein vegnir oz tier ina ferma e nunballuonta resoluziun. In pur suveran che fa buca sia obligaziun politica, in magistrat

senza principis, senza bien num, senza energia, in cumin en embrugl, sepiars mo en ideas — e sche quellas ein è buca tuttas faulsas — in tal stadi numnan ins anarchia! — Nus savein tgei che nus lein e lein oravon tut esser units e fermes, cunzun en tals muments ch'ei dependa de nossa cultura e religiun. La revoluziun franzosa che ha purtau miserias e pupiras per l'entir'Europa entuorn, ei buca naschida mo ord ina concepziun de viver cunterreligiusa e malspirtada. La schliata politica dil pievel franzos e d'autras tiaras, ha promoviu ed accelerau la revoluziun europeica. La miseria po bein suscitar sulevaziuns, mo ella persula po buca far revoluziun! — En quei grau, mes umens de cumin, ha Placi de Catins mess leu la caussa aschi clar e bein, che buc in de nus cheu presents havess saviu far quei meglier. — Per far revoluziun sco'la ei vegnida fatga en Frontscha, drov'ei ina nova ductrina politica; jeu vess gleiti detg: ina nova religiun, dalla quala nus ni giavischein ni vulein saver enzatgei. — Ed oz, 1799, essan nus Sursilvans ni ella miseria ni ella sventira, e d'ina nova ductrina religiusa e politica havein nus absolutamein negin basegns. Gie, nus stein oz bia meglier che avon mo paucs decennis. Ils purs endiran buca fom e nus — ils aschinumnai Signurs, nus ils de niebel — essan adina stai de vossa pasta ed havein mai engulau. Nus havein pia absolutamein negina raschun de far quella revoluziun, gnanc patgs buc cun quels che vulan purtar a nus in niev uorden. Lur parola: pasch, libertad, fraternitad ed egalitad ein stgellas senza battagl! Oz regia aunc la pasch politica en nos cumins; libertad lein nus mantener quella de nos vegls e lein saver nuot della moderna; la fraternitad ei ina manzegna internazionala; nus duvrein negin che muossi tgei che vul dir: esser frars. E quei che pertegn l'egalitad essan nus tuts aschi circa de medema mesira e duvrein negin ch'ulivescha nus, fagend in u l'auter pil tgau pli cuorts . . .

Far patg cun tals revoluzers, gliez tegn cauld! Nus purs e signurs che possedein oz nos praus libers e fris e senza grevezias! Umens de cumin! Tut quei che nus possedein, havein nus acquistau cun tutta stenta e giustia e scadin che vul smesar nus en quels dretgs ei nies inimitg. Perquei vegnin nus a defender nossa tiara e nossas famiglias e tut quei ch'ei a nus aschi car ed encarschiu.

Quel che passa sur nos confins cugl intent de midar tier nus enzatgei, ei nies inimitg. Il prighel smanatscha. Nus essan seradunai cheu grazia ad in fauls alarm, mo l'autraga vegn ei ad esser daditschiert. En vesta a quella seriusa situaziun, fetschel jeu la proposiziun de tarmetter on d'Ursera ina deputaziun tiel commando franzos. Buc ina deputaziun diplomatica, anzi ina commissiun de tact e prudientscha che damonda e pretenda clara risposta, schebein las truppas franzosas hagien el senn de rumper en nossa tiara ed invasar nos vitgs e vischnauncas. Encunaschend era jeu il spért dil tip franzos, era quel che diregia oz l'armada franzosa, il sulet rest della «nobla naziun», sundel jeu ferm perschadius, che nus vegnien ad obtener ina clara risposta. E sin fundament de quella vegnin nus lu a saver prender las

necessarias mesiras. Umens de cumin, nus lein far nossas caussas da rudien e buca mo plidar. Jeu hai detg.»

Il pievel ei vegnius ruasseivels, raschuneivels en vesta all'impurtonta resoluziun ed elecziun che suonda. Il «bravo» per sia Sabientscha landrechter Theodor, um d'autorità e confidanza, ei unisonos e digns d'ina vera democrazia.

Signur Giochen Cagenard, mistral regent, va silla buora e dat ordas al saltèr de far la tscharna: «Schebein ils umens de tut ils cumins cheu presents seigien dil meini de tarmetter ina deputaziun on d'Ursera culla decidida damonda: schebein las truppas franzosas hagien el senn d'invasar la Surselva?»

Quella proposiziun vegn acceptada cun unanima acclamaziun. Ei suonda la nomina de quella deputaziun. Signur landrechter Theodor propona: Signur marschall de Caprez de Trun e capitani Giachen Antoni Lombris de Sumvitg, accumpignai dal saltèr de Cumin, vestgius el manti e las colurs dil cumin della Cadi. Alla fin vegn ei aunc concludiu ch'ils umens dils cumins spetgien entochen damaun da miezdi silla risposta dil commando franzos, per en tutta cass saver tener cumin. La deputaziun semetta immediat en siala e cavalchescha encunter il Cuolm d'Ursera. — — —

Tut ch'ei cuntents cul resultat dil cumin ded oz, deno igl econom claustral che sto danovamein unfrire dus genetschs, duas buots vin e paun e caschiel senza fin e misericordia. «Ti bien Diu, con cara vegn pér l'uiara, sche gia la pasch ei carischia!» selamenta il Pader econom siper Pader Placi a Spescha, che scongiurass il pli bugen Romontschs e Franzos entafuns la Val Lavaz...

* * *

Ferton ch'ils umens en arma ein storni ora per las Carcarollas entuorn e sbluccan cun tutta pazienza vid la paupra ossa dils dus genetschs claustrals, ei la delegaziun dil cumin gia tenda della Val Tujetsch en. Fittaus ellas colurs de cumin, tgietschen e verd, il treipéz sin sia tèsta quadra, armaus cun siu spadun dalla queissa seniastra giu e decoraus dignamein cun sia barba grischa, rasada da surengiu sur pèz e cavèz, fa nies saltèr propi tschera de patriarc, sesend el stracs e baracs sin siu cavagl de 30 onns cun zeiclas treisga treidetta liungas sils peis davon e davos. Suentel el vegnan medemamein a cavagl: marschall Duitg de Caprez, in um empau sils onns, mo aunc adina svelts e slonschs, satels e grads sc'in conif en schit. Sia fatscha ha tontas fauldas sco battaglias battidas, mo ses egls ners, vivs e sbrinzlonts sut sia cavellera stgir-grischa, paran de penetrar cuolms e vals. Sil pèz de sia biala mondura de marschall de Frontscha paradeschan medaglias d'honor tut in tener e quellas glischan e tarlischan en quei benedi ben suleagl atunil. Da sia vard seniastra trotteschan a cavagl sco el, capitani Giachen Antoni Lombris de Sumvitg, in um ella flur dils onns, de mesauna grondezia, bein en carn, da fatscha lada, rodonda, d'expressiva buontad e

beinvuglientscha: tipica preschientscha d'officier de pasch e d'armistezi. In tschancunet suenter els sedrovan a pei ils otg deputai de cumin, ord mintga cuort dus: umens secs de mediocra postura, versai suprastons e geraus de vischnaunca, tgaus brins de maligna egliada, vestgi alla grischa.

Mond aspramein silla stretga riva dil Lag d'Ursera viaden, resplenda l'aua serreina neusi dal funs ina scena bizara de vivas umbrivas. Ei para sco sch' il bien temps vegl mass frestgamein all'attacca encunter il niev, prepotent e maluardau. — Entadem il lag, sil confin uranès, vegn la delegaziun retenida d'ina patruglia franzosa. Il saltèr meina siu tschabrac seniester d'ina vard e lai passar ils dus officiers. Els scomian dus plaids cul caporal che dat la cunzina a sia secziun de menar la delegaziun sursilvana el quartier general della truppa franzosa, stazionaus dapi cuort temps en casa-cumin d'Andermatt.

La deputaziun sursilvana dil cumin grond de Mustér vegn retschevida cun tutta stema duida ad ina deputaziun officiala d'in auter stadi. Arrivai avon il quartier general, descenda il general de brigada, Loison, giu per scalas e salida amicablamein e tut alla militara nos dus officiers aunc en siala. Fatg quei, seglian ils dus capo-deputai giud cavagl, sepresentan, indicond lur num e lur missiun, titulond tuts ils officiers presents tenor rang e posiziun.

La situaziun ei sigl amen amicabla, vesend gie ils officiers franzos a tarlischond sil pèz dils Grischuns enzacontas encunaschentas medaglias. Havend presentau la delegaziun dils otg secundars, sesluccha tutta tempra officiala: officiers e geraus vegnan envidai curteseivlamein ad ina «marenda campestra», consistenta ord puolpa-uors e schambun uranès, accompignai d'ina batteria butteglas dil meglier «franzô». Buca ditg e Romontschs e Franzos ein en luna de spira concordanza. Sulettamein gerau Oliva de Pardé, representant della cuort Medel-Breil, che capescha ni «oui» ni «non», mo che sa schazegiar la temperatura sco buc in, lai traso udir siu refrain denter ils bials plaids e risadas bugnadas cun vin: «Quel ch'empatscha dil Franzos, s'enricla sil davos».

Havend marschall de Caprez gia allegau la raschun de lur deputaziun, sesaulza capitani Lombris, loms e tarlischonts sc'in barsau-vadi e plaids en current franzos sc'ina sosa culonta:

«Miu general, officiers della nobla naziun e vus mes amitgs e condeputai! Delegai che nus essan dals cumins gronds della Surselva grischuna, havein nus l'obligaziun de dumandar il quartier general della truppa franzosa en tiara uranèsa, schebein quella part della veglia Rezia haigi de temer era da questa vard in'invasiun en lur libra patria? Encunaschend da rudien las noblas vertids della Republica franzosa, sperein nus d'obtener ina risposta franca e fronscha en caussa, quei tonpli che nus essan perschuadi che mo la beinvuglientscha ed intelligenza dil commando franzos sappi gidar a mantener la pasch e buna vischinonza che regia aunc oz denter questa part de nossa libra Rezia e la valerusa armada franzosa. Nus sperein pia sin ina risposta clara e decisiva, sco quei ch'igl ei usitau denter officiers della gronda naziun e sincers amitgs della Frontscha. Jeu hai plidau.»

Strusch seplazzaus che general Loison, in umeneri grond e grev, sesaulza, schemend tras las termentas rusnas-nas. Siu ventrun betta umbriva sin meisa en fuorma d'ina tscheca mesaglina.

«Aultditgau signur maréchall de France, Louis de Caprez, signur capitani Lombris, stimai representants dellas differentas cuorts e cumins sursilvans, cars collegas e frars della gronda Republica!

En num de vies pievel muntognard da tschella vard dil Badus, dumandeis vus nus cun tut tact e prudientscha, schebein nossa grond'armada en Svizera hagi era el senn d'invasar ed attaccar la Surselva, situada allas pacificas rivas dil giuven Rein? Ei displai a mi grondamein de buca saver dar a vus ina risposta definitiva ed assoluta. Vies cau, maréchall de Caprez, ha declarau che vies pievel seigi neutrals e vegli restar neutrals e che vus seigies sedecidi de defender vossa neutralidad cull'arma enta maun. Possi il giavisch de restar neutrals en pasch e ruasseivladad secomplenir, per vies e nies bien. Quei ei nies pli sincer giavisch.»

Fagend Loison ina pintga pausa, per puspei puder siado cul filuc, aud'ins danovamein a murmignond gerau Oliva: «Quel ch'empatscha dil Franzos...» «Aultludeivla delegaziun sursilvana! En mia qualidad de general de brigada e cumandant dellas truppas franzosas, stazionadas en la Val d'Ursera, sai jeu dir a vus oz ton, che nus havein aunc absolutamein neginas ordras da Massena, nies «général en chef», de rumper en vossa tiara.

Sperond sinceramein che nus survegnien era buca talas, supplicheschel jeu vus de transmitter a vossas autoritads l'empermischun, fundada sil plaid d'honor de general Loison e siu stab che nus vegnien, el cass d'in tal camond, a dar part a vus ed a vos cumins che nus seigien obligai sin camond de surengiu, d'intrar en vossa tiara cun nossas truppas. Nus stein avon il criu unviern alpin e sperein tuts de saver seretrer en cuort ellas contradas pli migeivlas della Helvezia. Duess ei denton, malgrad tut, tuttina capitar che nus stuessen, cunter cor, vargar giu il bi lag alpin d'Ursera, sche retschevei nus sco amitgs della libertad e liberaturs della sclaveria medievals. Quei fuss lunschora il pli prudent e favoreivel, aschibein per nus, sco per vus. Quei ei tut quei che jeu sai dir e cusseglia a vus oz.»

Il pasanca general sesa puspei sin sias duas sutgias ch'ei scheman bu-namein sco el. Essend vegniu quiet duront ses plaids, audan ins ussa puspei igl endinau refrain dil de Medel»... s'enricla sil davos.» In capitani franzos ch'ei vegnius attents sin gerau Oliva gia dall'entschata envi, scutina en in'ureglia a siu vischin:

«Voilà ce bougre gris
Grosse tête du pays!»

(Per Romontsch leva quei dir:

Mira leu quei schani grisch,
Tèsta quadra della tiara!)

Ussa sesaulza marschall Caprez en sia entira lunghezia secca ed engrazia cuort e bein en num dils cumins pil sclariment e pugn d'honor dil commando

franzos en Val d'Ursera. Cul sincer giavisch ch'ei vegni buc adaquella ch'il pievel sursilvan stoppi trer las armas encunter la Frontscha, dat la deputaziun sursilvana amicablamein adia als simpatics officiers franzos, mo senza giavischar «sin seveser» — e tuorna dal Cuolm si en roda e rang sco ella ei vegnida.

Mond spel Lag ora, glischa quel en tutta bellezza atunila e dorma gia aschi ruasseivel, sco la pasch en persuna. Sulettamein gerau Oliva vul e vul buca calar cun siu endinau proverbi de perschudenta sfidanza: «Quel ch'em-patscha dil Franzos, s'enricla sil davos».

* *

Duront che la deputaziun sursilvana marena e discuora en tutta pasch e concordia leuvi ad Andermatt, dat ei ina stoda viulta a Mustér ella politica d'uiara. Landrechter Benedetg de Caprez, mistral Palli de Medel e Mistral Schmed de Sumvitg, treis incarnai inimitgs dils Franzos, han strusch spitgau che la deputaziun ei stada vargada en Siult, ch'els han danovamein schau schumbrar ensemen ils umens dils cumins per in cumin extraordinari ed urgent, che vegn tenius quella ga giuls Plauns Carcarollas, plitost davos noda, leu nua che la gronda part dils umens eran sesterni ora per gentar e camar in'urialetta.

Biars, ils pli cumadeivels e pacifics, ein malidis de puspei stuer seglir en pei e tedlar plaids e cunterplaids e paran perquei prunts d'acceptar e laguoter empau tgei che vegn. Quei ha mistral Schmed ferdau immediat e tilla a nez la situaziun. El seglia sin in carr de laitras avon clavau de Carcarollas e cloma vido sullas retschas dils umens à cauma:

«Sursilvans! Umens della tiara! Stei si, seruchiei in techet e serrei las retschas. Jeu hai de comunicar a vus in'impurtonta nuviala ch'ei ual arrivada da Cuera. Vegni neutier che tut audi e sappi ponderar.»

Strusch tuchegiau il gentar e tedlond gia ils biars denter vegliar e cupidar quei benediù bien sulegl d'atun, va ei vess de vegnir en pei, mo la vusch leventonta digl uors della Val Sumvitg damogna tuttina a marighel la massa spatatschada.

«Umens della Part sura! Il pot de cumin vegn ual culla nova si da Cuera, ch'ins haigi errui il plan dellas truppas franzosas, drizzadas viers la Rezia. Quel prevedi in'invasiun de nossa tiara neuden da tuttas varts: sin vias e sendas e sur ils pass encunter sera ed encunter miezdi. Ei hagi num prender spert e prontamein tuttas mesiras per salvar la libertad de nossa tiara. Ei vegn detg e pretendiu sin fundament de documents e spiunadas ch'igl intent dell'inundaziun de nossa tiara entras las forzas guerilas della Frontscha, d'adventi oravon tut per motiv de trer la Rezia viden ell'uiara encunter l'Austria conservativa. En quei mument aschi impurtont e decisiv, ha ei num vegnir ad in ferm e spert conclus. Co quel dueigi tunar surlaschel jeu de decider als umens de nos cumins sursilvans, per cletg aunc tuts cheu presents».

Mistral Schmed ei strusch giud il carr de laitras, che landrechter Benedtg de Caprez seglia sin quel, plidond cun vusch gitta, penetrona suls tgaus ora: «Umens de cumin!»

Vus haveis udiu la nova d'uiara, pertgei che d'ina tala setract'ei e de nuot auter! A mi para in conclus da nossa vard, per mauns dil cus-segl d'uiara, il pli lev ch'ei sa dar. Nies inimitg ei il Franzos, mo el ei buca mo il nies, el ei era quel dell'Austria. E tgei ei pli natural che, sche dus attaccai dal medem inimitg, semettan ensemen per tener giu da dies el communablamein. Perquei sund'jeu dil meini che nus duessen prender oz il conclus il pli natural e clamar en agid las truppas austriacas, per defender cun forzas unitas patria e religiun. L'allianza cull'Austria ei nossa suletta scompa viers la Frontscha revolucionara e scelerada. Jeu hai plidau.» «Bravo, bravo», tun'ei da pliras vards, «nus lein l'allianza cull'Austria!» Mo propi ferm e decidiu tun'ei nuota. Igl ei puspei vegniu quiet sco suenter ina trementa zuccadida dil tschurvi; ins sto spitgar in amen silla revegnientscha della schienschas...

Placi Franzô ei puspei en arma! El ha negin ruaus e va entuorn a tedlond e spiunond sc'in liun sill'attacca. Sempel umet sco el era, veva el tuttina in finezia nas per las fatschentas politicas e sco liber um de cumin leva el era separticipar a tuttas damondas cun la sauna raschun d'in um della tiara. — In sbargat, ed igl um stat curaschusamein sil carr de laitras spel landrechter tut surstaus.

«Umens de cumin! Jeu sesentel puspei obligaus en conscienza de far enqual obiecziun arisguard la proposta dils dus signurs mistrals e landrechters. Igl um cumin plaيدا buca bugen, plaيدا fetg da rar e vegn mai tedlaus. Quei stermenta denton buca mei de dir dus plaids. Umens de cumin, questa damaun suenter cumin grond havein nus tarmess ina deputaziun officiala ad Ursera el quartier general dellas truppas digl Uri e schau dumandar il commando aviart- e fronschamein, sch'els haigien el senn d'invasar nossa tiara. Jeu sundel perschudius che nus survegnin ina risposta, essend ch'ei vala era tiels Franzos: Dumandar ei lubiu e rispunder creanza! Adatg! mes umens, nus stein sil precint de prender in conclus zun responsabel, decisiuns che pudessen esser della pli nauscha conseguenza, sche nus spe-tgein buca silla risposta ded Ursera, che vegn franc a vegnir avon ch'ei fetschi notg. Vegni tgei che vegli, mo prendein nus il conclus tenor ils giavischs dils dus oraturs precedents, sche rumpein nus il principi de neutralitad gia avon ch'ils Franzos hagien mess in soli pei sin nies terratsch. E la conseguenza ei che nossa tiara daventa il camp d'uiara de pussonzas jastras — e nus smaccai petta-plat denter quellas! Umens de cumin, teni endamen tgei che jeu hai detg...»

Igl effect de quels plaids ei sco sche gl'entir cumin fuss finalmein sedestadaus e sgiginaus enina. In «bravo» sec e clar dat tutta raschun al sempel um de sauna raschun. Sulettamein la vusch trementa de mistral Schmed surmunta il ferm bravo cul bérl: «Giu cun quei tschatscher dils

tschatschers!» . . . «Na, si cun el!» rebatt'ei pli ferm che zaccu. Mistral Schmed fa tut spema avon la bocca, cura che landr. Caprez scutina ad el en in'ureglia: «Stai ti po ruasseivels; lai mo far mei, jeu vi dar ina viulta che liberescha nossa fatschenta.» —

Placi Franzô ei strusch giud il carr che Caprez ei si — e mond vida-neu a scurlond sias barlaccas, sc'ina uolp veglia sia cua, spetga el cun tutta pazienza il ruaus . . .

«Umens de cumin, quei um ord il pievel che ha schau udir sia vusch questa damaun ed ussa puspei, ei ina fina uolp e tschintschar tschontscha el sco in profet».

Ins auda a riend enzacons laps che han il tschurvi schirau vi. Negin che sblazza, negin che cloma bravo. Stoda situaziun! tratga Caprez, jeu stoi midar cassacca . . .

«Quei ch'el di della neutralitad ha tgau ed ureglias, mo buca egl, schiglioc stuess el ver e sentir che mo il Franzos ei nies inimitg. Ed ussa per buca engraviar la conscienza ad olmas aschi scrupulusas sco quella dil Placi Franzô, fuss jeu dil meini de formular sco suonda in conclus eventual che nus lein prender, per esser pinai a tuttas eventualitads. Ed ussa tedlei bein e scoiauda: Il cumin de Mustér (de Carcarollas! grescha Placi de Catins) dils 19 d'october 1799, consistentes ord umens dils Cumins della Cadi, Rueun, Sursaissa, Glion e Lumnezia concludan de clamar en agid ils Austriacs, mo el cass ch'els vegnessen attacai dals Franzos, essend ch'en gliez cass havessen nus gie il medem inimitg. Umens de cumin, jeu drovel buca dir che dus han aunc adina pudiu de pli che mo in! Quell'uisa mantenin nus la neutralitad ed essan el medem temps paregiai per scadina enventualitad.»

L'aura de cumin ei midada radicalmein, en in hui! — Tgei bravo surprendent quella ga. «Tscharna, tscharna!» tun'ei da tuttas vards.

«Bien pia, tgi ch'ei dil meini de prender quest conclus per mauns dil cussegl d'uiara, ei suppliccaus de tener si maun!» (Ses davos plaids: «Ins perduni che jeu stoi mez far saltè» svaneschan totalmein els bérls e bravos.)

Igl absolut pli ei cuntenschius. Ed ussa vegn ei aunc dau part als umens che, immediat suenter l'arrivada della deputaziun, la truppa sursilvana sappi turnar ruasseivlamein a casa, entochen ch'ei vegni dau ordas per in pli serius alarm . . .

Quei conclus e pli grond turmal era prius che la deputaziun arriva la sera da notg a Mustér, surstada de strusch revegnir sur il curriu e passau sil cumin de Carcarollas . . .

Uss era ei memia tard d'annullar gliez conclus e la roda dil destin rocla ad in ruclar, gl'emprem plaun, plaunet, mo lu pli e pli vehement.

Il Pader econom della claustra e P. Placi a Spescha ein pli vietis che mai d'aunc stuer dar inaga tscheina a quei «populaz senza tgau e tschurvi», sco P. Placi di. — Nuota smarvegl ch'ils umens han stuiu secuntentar quella sera cun ina treppa de miserabel gust e character: cun in vadi dil malalv,

cun in stierl dil malner e cun dus tschancs bunamein crapentai entras trer malamein la corda.

«Bien avunda per de quella genira che sa mo prender tals conclus!» manegia P. Placi che va tut pensivs si da Porta cotschna en.

* * *

Capetel III

La battaglia de Cons

Ils umens della Part sura ein strusch a casa, che las suladas de nos vitgs sursilvans stremblan danovamein sut las rabaizzas, ils fisis e canuns de novas truppas. La deputaziun ch'ei turnada dad Ursera, ei buc aunc scumiada dagl official en civil che Bellegarde, litinent-general digl imperatur austriac, marscha cun duas compagnias infanteria austriaca da Cuera encounter la Surselva; ina de quellas lai el a Glion, cun l'autra va el a Mustér.

Ils de Mustér che vevan assistiu al cumin grond dell'aschinumnada «neutralitad», ein buca pauc surstai che la parola «nus lein restar natural» vegn interpretada quell'uisa da certs signurs e menaders dil pievel. Placi Franzô, il curaschus puranchel de Catins, empiara gia l'emprema sera ch'ils «Striacs» ein a Mustér in dils commembers dil cussegl d'uiara ch'ei uss enguttai per stabel en casa-cumin: «Dapi cu consista la neutralitad politica enten clamar ina pussonza jastra ella tiara, per provocar neuden la secunda?»

Igl emparau, tut surstaus, stat cheu culla bucc'aviarta sc'in fuorn senza paun, dat cun sia palma maun giu per si'atgna queissa — e va, fendend l'aria cun siu nasun, ell'ustria de Rosa Scarvon. E Placi Franzô, laschond seglir il rir: «Pilvermò, ina tala neutralitad vegn franc a sblazzar in di leu en quei liug, e quei senza far sgueztga... Tgi ch'empatscha dils Striacs, vegn ella lozza stratgs.» E naven ei Placi Franzô sc'in fudetg.

Il pievel marmugna, stuend quella ga er'el patertgar vid ses arcuns e combras de carn. Sin claustra vegn ins nervus... mo plitost discus. P. Baseli Veith che representa la ven. claustra el magistrat de cumin, seretilla, per en tutta cass haver marcau la neutralitad. Igl avat stavlescha ensemen ina partida melli flurins, pren siu cuschinier cun el e va culla brocca vi e da S. Placi ora... Ils conventuals che suondan buca tuts siu exempel, fan capetels sin capetels.

Cont Bellegarde s'ignivescha plaun plaunet cun ses officiers ellas cellas vitas. Il cussegl d'uiara teidla mo il cont — zuar buca ton ditg! — e lez dispona de quel e de nos umens, per haver traso mulin e muliniala. Duas fermas cumpignias sursilvanas de catschadurs s'exerciteschan ellas armas en preschientscha dils Striacs ed occupeschan lu lur posts al pei de Crispalt e Cuolm d'Ursera. Bellegarde e nies cussegl d'uiara fan inspec-

ziuns sin inspecziuns per sendas e per trutgs, atras sbuaus e sur vadretgs. Bischas, nevadas e cuffladas staupan si vias e vals — e de Franzos buca pelegn, ni della vard de Val Blegn ni de quella d'Ursera. Durent gl'entir meins fevrer eis ei vegniu aschi quiet, che negin vess sminau che nies pievel sepeini — e ch'ils Franzos seigien gia sepinai.

Igl avat e ses flurins ein puspei turnai; en claustra e giu Vitg regian pasch e concordia. Tut che crei ch'ils Franzos haigien ferdau la purla e stettien nua ch'ei seigien. Il sentiment de segirezia crescha ad in crescer. Il poet claustral conta e tut che secundescha:

«Omen est nomen
Ussa Rezia buca tema,
Buca plonscha, nuota schema,
Bellegarde ei cheu per tei;
Vigilonza biala sperta
E siu num cun la cunderta
A ti dattan plaid de quei.»

Malcuntents eran mo paucs: quels numnadamein che stuevan pagar la cuntentientscha dils auters cun vaccas e genetschas, stiarls e mutgs e perfin cun cauras e nuorsas: Il Pader econom, las secundas claustras de Vitg e Funs ed ils purs blaus dils uclauns ed uclivas...

* * *

Ils emprems dis de mars sebrattan samada e marschauna sco sulegl ed umbriva, naven da giudem las vals entochen sisum ils aults. Ed ussa vai puspei tunas, sco biaga, ch'ils Franzos seigien sil precint de rumper ella tiara. Ils profets dell'aura fan denton valer che schi tups seigien gnanc ils Franzos buc de vuler sebloccar da bibugen denter S. Maria e Lag Ritom ed era buca denter Calmut ed Ursera...

Mo vonzeivi in di ch'ei era ina samada grossa sc'in' aissa-pantun, observan ils Tujetschins in cavalier a cavalcond bibrudi da Tiarms giuadora encunter Rueras; el porta buc armas ed ei monduraus à la franzosa sco currier uffical. El maun seniester tegn el ina bitgetta, sisum quella ei fermada ina rolla-pupi, tenuta ensemen cun in pindèl ella tricolora della Republica franzosa. Negin che retegn el en sia cuorsa rapida...

Las duas cumpignias de catschadurs ein vegnidas relaschadas per in temps nunterminau, e perquei negin che s'empatscha dil currier; eran gie ils purs aunc vid il perver e lu tgi vid lennas e tgi en davos pegna. Mo paucs paucs che fan stem de quella rara comparsa che bunamein sgola sur la samada dals Plauns Sedrun ora encunter Mustér. Sulettamein «la stria de Bugnei», leva ver viu ch'ils peis dil cavagl tgiravien saung per liung della via e ch'il tguli sburflavi flommas ord las rusnas'nas...

Arrivaus el Vitg-Mustér senza ver entupau olma, stat el tuttenina avon in casament ch'el smina che pudessi esser la sedia dil cussegl d'uiara. El

seglia ord siala, renta siu tguli vid in crutsch d'in barcun dell'ustria de cumin ed entra peis a pèr. — Cheu sesevan ual duas partidas trochists — ei era quels dil cussegl — che seglientavan da camifo narr e bagat...

Marschall Caprez dat grad ora il retg de bistuns, mistral Lombris lai ira suenter il buob, mistral Schmed ha scart e dat il bagat — mo tgei stoda fatga! Placi Franzô che gidava oz casualmein ils honors della Cadi a far in scart, sdreina cun forza la mort sil retg de bistuns e siu bagat...

Enaquella che tuts treis signurs ein surstai sco avon la mort anetga, sepresenta il currier d'uiara, salutescha alla militara e perorescha en tun fronsch e franc:

«Auldtitgai signurs dil magistrat e cussegl d'uiara! En num e per commissiun de miu cumandant, general Loison, hai jeu l'obligaziun de far de saver a vus — sco stau empermess alla delegaziun sursilvana dils 18 d'october — che miu general haigi survegniu las ordas davart la direcziun suprema dell'armada franzosa en Helvezia, de s'avanzar cun nies regiment alpin encunter la Surselva retica. Quei vegn a daventar ils proxims dis tut tenor plan e commando.

A quest rapport hai jeu aunc l'honor de far encunaschent a vus ed a vies pievel la nobla proclama de pasch che nossas truppas della libertad porschan a vus:

Car pievel dellas alps reticas! — Nus essan absolutamein buca vos inimitgs; nus vegnin buca per purtar l'uiara a vus. Nus vegnin sulettamein per siglientar quels ord la tiara ch'ei nos inimitgs e quels de vossa libertad! Ils Austriacs e lur trabants, la rateina de Cuera, ein umens faults, plein curschins e rampins che scuieschan a vus la neutralitad e la libertad. Quei che quels vulan, ei giavinar e carmelar vus en in'uiara perniciusa e sventirada, che porta a vus mo perdiziun e miseria. Ils Austriacs vegnan a batter entochen sil davos Sursilvan, per els sez sesalvar. E lur trabants, vos aschinumnai buns vischins retics, vegnan a selegrar buca meins che la Surselva vegn surlischada e terrada ch'ei fa per decennis e decennis. Buca schei tschurventar de lur tschontschas, manzegnias e calumnias encunter la Frontscha, pertgei sut la viarcla de purtar a vus agid, sustegn e defensium, portan ei a vus la perdiziun. Han quels tals sut nossa cooperaziun e pressium, buca segirau a vus a Rastatt la neutralitad? Han els teniu lur emper-mischun? Ein els buca penetrai — cun agid de quella certa rateina de Cuera — en vossa tiara? — Pievel della Surselva retica! Tegnias ti cun tes inimitgs, ils Austriacs e cun tes cuntrariss — permemias biars ord tiu agen miez — che vulan mo tiu mal e tia perdiziun, sche vegnias ti en cuort a sesanflar engannaus de tes administraturs ed instigaturs! Cur che vos umens ein mazzacraia, vossas dunnauns ed affons en miseria e pupira, vossa biestga raffada e vossas casas barschadas, eis ei memi tard. Gie, tgi vegn lu a turnar a vus veta e rauba? Ils Austriacs? Vos «buns e beinmanegionts» vischins de tschellas Vals? ... Patertgei bein tgei che vus fageis.

Il commando dell'armada franzosa en Helvezia.»

Igl effect de quella nova e proclama va pli sil viv che la mort sil bagat e retg de bistuns. Buca tuts che pon zuppar vi diltut quella stoda scurlada. Mistral Schmed peglia cun sia braunca ded uors vid l'ureglia de sia mesa e tut trembla dil setener ch'el sto, per buca sdermenar quella ella cavazza dil currier franzos. Placi de Catins encuntercomi, ei leds e cuntents de quei evenement nunspitgau e po buca seretener de dir a siu visavi — plitost da bass e secapescha per romontsch — e quei schebi ch'el sulets vess giu de quescher murtgiu, essend ni dumandaus ni undraus cun in uffeci de cumin: «Tgei grondiusa purschida! La pasch! Nus stuein mo dir «gie». Veseis la Frontscha ei aunc adina la nobla naziun . . .!» «Siarra la bocca, nibutscha che . . .» sgrezia mistral Schmed dent'ils dents ora che Placi de Catins vegn quiets e mureris sc'in bov sill'emprema frida mortala . . .

Enaquella seglia Caprez si da sè e sedumignond perfetgamein sesez, s'avonza el viers il currier d'uiara cun tutta creanza. El porscha il maun e di: «Sche jeu sbagliel buc, eras vus presents a nossa audienza digl october ad Ursera?»

«Giebein, signur maréchall de France», rispunda il currier d'uiara en respectusa posiziun.

«Vus lubis che nus, il cussegl d'uiara, purscheien a vus in sempel refrestg», e semanond viers il saltèr de cumin ch'ei el medem temps ustier dell'ustria de cumin, di el a lez: «Tiglei si empau puolpa e schambun a quei officier e dei ad el ina buna mesira vin vuclin sin nies quen!» E selvulvend danovamein viers il currier: «Miu pli sincer compliment ed engraziament che general Loison ha schau saver nus las ordras della direenziun d'uiara en Helvezia, acurat sco'l ha giu empermess. Nus vegnin ussa stante pede a far cussegl e dar cun vus nossa risposta definitiva.»

E duront ch'il currier franzos lai plascher la buna marenda, ascendan ils commembers dil cussegl d'uiara sisura, per tener cuorta cusseida, tgei risposta dar e tgei mesiras prender.

In'aschi seriusa seduta vevan ils siat lur veta mai giu! Tgei far e tgei risponder? Marschall Caprez arva la discussiun culs plaids:

«Mes signurs, vus veis ual udiu la declaraziun d'uiara davart la Frontscha, pertgei d'ina tala setract'ei e de nuot auter! Ella situaziun hodierna dat ei per nus nuot auter che de schar saver general Loison, che nus seconsideriein en cass d'uiara. E tgei oppiniun han mes signurs?» Capitani Lombris s'annunzia: «Pusseivladads de tractaziun culs Franzos havein nus oz absolutamein neginas. Nus vein concludiu sin cumin ed el cussegl de batter — ed havein ultra de quei clamau ils Austriacs en agid. Jeu anfluss absolutamein negina via che savess menar nus ord quei malpass e tural, senza batter!»

«A tgi astg'jeu aunc dar il plaid?» — «Signur mistral Schmed ha il plaid!» «Signur parsura dil cussegl d'uiara, mes signurs! Jeu sun dil meini ch'ei detti buca pli de studiar e ponderar. Igl ei studegiau, ponderau e concludiu; il Franzos sulet ei nies inimitg e noss'obligaziun eis ei de bat-

ter — e murir, sch'ei sto esser. Il pievel sa co'ls fatgs stattan e nus ni savein ni astgein prender auters conclus. Jeu hai plidau.»

Ils auters quater dattan il tgau, consenteschan. Las vuschs ein unanimas. «Nus vegnin a batter entochen sil davos daguot-saung!», ein ils davos plaids de questa memorabla e pli cuorta cusseida.

Marschall Caprez, parsura dil cussegl d'uiara, dictescha la risposta al Scarvon:

«Signur general de brigada, Loison!

Cheutras dein nus part d'haver retschiert messadi e proclama, drizzai al cussegl d'uiara ed al pievel. Nus considerein quels documents per ina clara declaraziun d'uiara. Nus essan seresolvi ded esser nusez patruns en ca-nossa e de tener naven da nossa patria tuttas truppas inimitgas cull'arma enta maun. — Per in vegl marschall, staus biars onns en survetsch de Frontscha, stund'jeu mal, de buca saver dar in'otra risposta, mo mei e mes collegas dil cussegl d'uiara cloma l'obligaziun per pievel e patria, aschia ch'ei dat negina outra sligiazion che la spada!

En num dil cussegl d'uiara che ha priu unanimamein quest conclus, miu cumplein respect e tutta duida stema.

General en patria: Louis de Caprez»

Durant la cuorta sesiun dil cussegl d'uiara sefa Placi Franzô vid il currier e plaيدا cun quel aschi amicabel e culont, che lez crei fermamein ch'el haigi de far cun in veritabel Franzos. Mo Placi de Catins, solids e grads entochen osum las unglas, sedat neu sinceramein per in affon de Mustér. Sch'el seigi buns per in cussegl, sche lessi el metter a cor alla truppa invasonta: de po buca violar igl exprimiu respect dil pievel romontsch enviers siu spiritualessen, las casas de Diu e la schlatteina feminina. En gliez cass savessi dar ina mazzacra trementa, sco ei hagien gnanc fatg atras ina semiglionta a Subsilvania . . .

Vesend e sentend la sincera seriusadad che semanifestescha ella tschera ed els gèsts de Placi de Catins, semuossa il currier veseivlamein commovius. Havend el denton fatg biaga l'experiencescha ch'ins sappi magari era ligiar de quella glied cun aur ed argien, dat el in'emprova. Mals sc'in' uolp veglia e versaus sc'in spiun fatgs si cun pugn, sedrova il currier ed agent de surplidar Placi de Catins per enzacons «survetschs» en favur dellas truppas invasontas. Mo Placi, numaus dils nos cun in cert sprez «il Franzô», sesenta sco sch'el fuss gia miez lanaus ella lozza tarladida de patitschems e tradiments, leva si tut indignaus e fa de saver agl agent de spiunadi:

«Malgrad la gronda simpatia che jeu hai per la Frontscha e la gronda part de siu bien e brav pievel, sundel e restel jeu in fideivel affon de mia patria. Perquei spargnei la breigia de vuler far orda mei in spiun e traditur. E che vus bein sappies: En nossa tiara vegnis vus ad anflar buc in soli de quels miserabels.»

Detg quels plaids, Placi dat il maun al currier e s'absenta . . .

Ina salidada suenter e marschall Caprez entra culla risposta blumbada che munta uiara e surdat quella cun tutta creanza al currier franzos. E quel, sentend mo memia bein las contas ei ha dau, salutescha alla militara, va giuadora, disnua siu cavagl, seglia en siala e galoppescha dalla Val Tujetsch en . . .

*
*
*

Las davosas galoppadas dil currier en prescha han buc aunc rebattiu denter las duas davosas casas entadem il Vitg, ch'il cussegl d'uiara ei gia semess febrilmein vid la mobilisaziun e sulevaziun dell'entira Surselva. Mats e giuvens ménders vegnan tarmess ora sils crests per dar fiug ils casets: sil Bostg, sin Vargera, o la Furtga, si Runtget ed o Cavardiras. Strusch ardan ils fiugs sil territori de Mustér che las flommas contagiusas resplendian dals aults de Clavadi, Laus, S. Benedetg, giud Chiltgadira, neuvisi de Sessvilauns dadens Breil, giu dals mises de Siat ed Andiastr e siviars giu dals cuolms dil Mundaun che compartan las flommas mobilisontas dalla Lumnezia viden, dalla Foppa giuadora entochen Lags, Falera, Trin e Tumein.

El medem temps ramplunan e scadeinan ils zenns tras vias e streglias e viden en tuttas scheinas de vitgs, uclauns ed uclivas, leventond curascha e tema, decisiun davart ils umens e bunamein desperaziun davart las femnas, pertgei che quella gada tut che sa ch'igl ei daditschiert. Il currier d'uiara ei buc aunc arrivaus el quartier general ad Ursera che las duas cumpignias digl emprem corp de catschadurs della Cadi marschan bibrudi, armai cun fisis novs ed in entir buordi muniziun per ina, sur la punt de Brulf e sut las ruinas dil casti de Falingias, orasi viers Faltscharidas, nua ch'ellas vegnan cantonadas — forse mo per in pèr uras? — en truaschs, bargias e clavaus claustrals. —

Mo ils zenns de stuornas calan e calan buc, entochen che tut tgi che po purtar ni runar in'arma ei en pei e posiziun: umens ella flur dils onns s'armeschan cun spadas e spaduns dils babuns, sgarran naven la ruina de varga in tschentaner e renoveschan ils mantenès; umens empau sils onns ragudan neunavon turschets, catschan en guottas novas e rugaleschan mazzas e bistuns; ed ils pli vegls che pon aunc purtar furtga e terdent, s'armeschan cun pals e stadals; gie, perfin mattatschs e mattauns veglias sefan gideivels e survetscheivels, purtond suenter quella sulevada en massa canasters plein maglias e sacados emplenì cun scrottas-lenziel ed étgs per tuttas plagas pusseivlas.

Nua ch'ins mira e nua ch'ins va, dapertut sesfuola in sfrac populaz bein e mender armau si viers Mustér, il liug de rimnada. Denter serrar notg entochen tuccar de stizzar arrivian traso novas roschas da tuttas vards della Surselva . . .

Il tunar e ramurar dellas armas sin piazza avon casa-cumin, en Cons e sut Gliendas a S. Gions e giun Carcarollas, vegn sulettamein interuts per

muments dalla stermentusa irritaziun dils umens e lur zachras. Buc in soli sulet habitont de Mustér sa clauder egl quella notg che rasa sgarschur e terror sur l'entira vischnaunca. E denter comandos, ordras, ordinaziuns e partiziuns d'officiers e schuldada, audan ins aunc canzuns d'uiara de nos babuns, mo era il bargir d'affons e dunnauns che fan dabot il fagot, per danovamein fugir els uauls e mises datier e dalunsch . . .

Embrugls e mischeidas de speranza sin cletg e victoria ed anguoschas de terradas e sbarradas strasunan e sbalunan sc'in butatsch cun egls tras vias e streglias dellas scheinas u squadras de Vitg e Raveras. Pér l'alva dil di, accumpignada d'ina mурdenta schelira, po calmar empauet l'irritaziun ed agitaziun generala . . .

Il cussegl d'uiara ha vegliau e secussegliau tutta notg. El ha elegiu per suprem-cumandant marschall Caprez che seporscha elsez de menar e direger el medem temps «la bova populara» (=landsturm). Signur litinent Balletta de Breil, beinversau officier, camonda l'emprema cumpignia de catschadurs e diregia aunc quella notg ses umens visi encunter ils passadis de Crispalt ed Ursera. L'autra cumpignia de catschadurs surpren Conradin de Castelberg, staus capitani en Frontscha, che marscha cun ella beinasper sur Vargera, per ton pli spert francar ils aults dil Lucmagn. Bellegarde e sias duas cumpignias austriacas survegnan il camond d'en tutta cass esser pinai de defender Claustra e Vitg.

E duront ch'ils catschadurs van sin lur posts ed ils Austriacs fan lur manèvers improvisai — che paran als indigens anzi fasierlis e de tempra tarmagl — meina marschall Caprez sia bova populara en Cons sper S. Gions. Postaus ch'el ei sin mir-santeri, en fatscha alla gronda levada en massa, declara el cuort- e claramain siu plan d'uiara:

«Sursilvans! La forza gronda schai els purs! Quei ei ina verdad historica ch'ei severificada tschiens e tschiens ga, aschibein el Grischun, sco leuor el mund. La bova purila ha decidu las grondas battagliaias de nossa tiara e francau la victoria. Quei lein nus buc emblidar, sche nus stuein forza gia damaun sederscher ellas beinordinadas retschas franzosas. Nus essan, sco en tuttas battagliaias, la davosa speranza e garanzia della patria. Perquei purtein nus — e mo nus — l'arma d'honor dil pur suveran: il pal e stadal, bistuns e spaduns, turschets e flugials! Purs dellas plauncas che nus essan, vegnin nus a defender nos praus e nossas plauncas cun sepostar — en cass d'ina battaglia de Mustér — cheusi (el muossa cul det) sillas spundas de Mariettas, Turtengia e Capadrut! En cass de bialaura sezuppein nus gl'emprem davos nuegls e clavaus ed en venter davos caglias e crappa, crestas e rasteinas. E cura che vus udis miu camond «Ho-dei!» che vus deis d'in rosch a l'auter, semigliont als segliots d'in'aua rabionta, sederschis vus dals crests, dallas plaunca sc'ina bova furiosa ellas costas allas roschas inimitgas. Haveis capiu mia instrucziun?» Enstagl d'in ferm «gie» ord melli e tontas tschiens vuschs, audan ins per confirmar igl udiu a scadanond pals, stadals, flugials e turschets, sco dil temps dils vegls Rets. Havess il vegl

marschall astgau spitgar ina pli clara risposta? Ualvess! La roscha purila seretilla en siu quartier, tenend brancau incontinuu sia arma suverana . . .

Buca ditg ed in currier dil Crispalt ed in secund giu da S. Maria, fan de saver al cussegl d'uiara ch'ils Franzos marschien en roschas beinarmadas neu sulla Piora encunter la Val Medel e spel Lag d'Ursera ora encunter la Val Tujetsch.

Quels che seigien ruts en sil Lucmagn, seigien buca de temer, essend ch'ei seigien silpli 300. La forza gronda, en tut circa 800—1000 umens, descendien en cuort viers Mustér. — Quellas novas stermentan buca nos umens; anzi, augmentan mo lur rabia . . .

Gl'auter di beinmarvegl, ils 6 de mars, ruchegia l'invasiun franzosa gia daditg planisada e preparada. La cumpignia de catschadurs, postada sil Lucmagn, buca lunsch de S. Maria, vesa uss a vegnend in'ualti liunga colonna giud igl ault dil Passo dell'Uomo. La neiv ei aunc schelada sc'in fier ed il menader dils catschadurs manegia cun tutta raschun ch'ei seigi meglier de schar s'approximar la truppa franzosa pli anenagiu egl iral della Val; per ina seigi meglier de beneventar els leu cun ina salvia giud las plauncas da mintga vart e per l'autra seigi mo bien, sch'els sestunclenteschien brava-mein e vegnien, podà, aunc plinengiu ella marschauna, avon che semetter en posiziun de battaglia . . .

Ed aschia davent'ei. Ils catschadurs sursilvans pli endisai ed endiri sin plauncas e launcas, seretillan ad in seretrer entochen oragiu encunter Platta, vesend memi bein che viers miezdi, la samada entscheiva a schar dar ed ils Franzos a curdar, cun e senza buordi, ella neiv entochen schenugl. — Als habitonts dils uclauns, sco era a quels de Platta e Curaglia, vegn ei cussegliau entras in currier dils catschadurs, de far spert, prender ensemen las siat pli necessarias caussas e fugir els uauls e sils mises. Quei daventa tut alla bahutta, aschia ch'ils vitgs odem la Val paran ded esser morts ora el valzen d'ina mesurette.

Dadens Platta dat ei l'emprema retenida e schluppegiada. Ils Franzos, tut surstai de quella salvia da mintga maun ellas costas, semettan sil fletg en posiziun de battaglia, formond in quadrat d'attacca, serraus ualti filau sin treis vards: al frunt ed ora sillas costas. Igl intent dils catschadurs ei de retener ils schanis el fop dadens Platta, entochen ch'els survegnien novas, tgei cuori e passi vin Tujetsch ed o Mustér. Perquei sepostan ei sil grep datorasi la baselgia parochiala e casa-pervenda a Platta, culs fisis drizzai vigiu encunter la posiziun d'attacca dils Franzos. Ils invasaders constateschan immediat ded esser s'avanzai memi lunsch . . . Van ei vinavon encunter Platta, ston ei riscar de vegnir attaccai davon en ed el schegn dalla vard sura giuaden. Ed aschia ein ei bloccai dil taliter e ston star uras ed uras ella neiv, astgond seruchiar ni anen ni anora. Uras vegnan e van, senza ch'ei detti ina midada . . .

Fagend gia da brin, vesan ils catschadurs ch'igl inimitg entscheiva a bivaccar ella neiv ch'entscheiva puspei a schelar. Il plan dil capitani dils

catschadurs ei gartegiaus: el leva retener ils Franzos questa notg a Platta, per ch'ei schelien bravamein e seigien damaun miez schirai. Fagend notg vonzeivi, dat el il camond a ses umens de seretrer discusamein viers Curaglia, de passar la punt romana oragiu sut Curaglia e semetter en posiziun sillas plauncas de Mutschnengia e Vargera, per, damaun marvegl cura ch'ils Franzos s'avonzien, cargar els da surengiu e sfurzar la battaglia. Avon lai el aunc spazzar in toc della via nova dellas Ruinas, orasisum l'emprema storscha, per aschia impedir igl inimitg de puder da lezza rusna ora. — Essend ussa gia notg — e buca la pli tievia — san ils catschadurs seretrer ellas casas e clavaus de Mutschnengia e dellas aclas de Vargera, per damaun marvegl esser pinai e paregiai per l'attacca.

Ei vegn pli e pli freid, ils Franzos astgan buca clauder egl, per tema de schelar; els scarpan perquei giu las portas e preits d'in fanèr en lur vischinonza, fan in fug e stattan entuorn quel entochen la damaun ch'ei catscha dis — ferton ch'ils catschadurs sursilvans dorman stagn e bein en stivas, sin pegas ed en nuegls de vaccas.

Vegniu pli clar, s'avonzan ils Franzos de quei malgengli, sco sch'ei vessen las cordas, viers Curaglia, smarvegliand buca pauc d'entuppar buc in soli catschadur ed aunc meins ils fastitgs d'in catschadur. Dapertut vit e miert. A Curaglia sederschan ei ellas casas, bargias e truaschs cun speronza sin reha preda. Mo predei mira! Els entaupan era cheu buc olma de carstgaun ed aunc meins rihezias; de paun e maglias gnanc miula!

Mo tgei ei quei? Leu miez il vitg sin plattas ed en zulèr d'ina casa bassa, eis ei serimnau bunamein miez la schuldada franzosa. Tgei sensaziun dat ei pomai cheu? Enqualin vegn neudo da zulèr cun fatsch'alva sc'ina camischa... En stiva de quella casa vegliava ina paupra veglietta in miert, mess sin baun tut alla bahutta e gnanc cuvretgs cul lenziel de morts buc. La buna veglietta tegn enta maun sia corda de paternos e recitescha il rusari de morts tut dad ault, fagend nuotzun stem dils Franzos ch'intravan per far catscha sin scazis, mo che turnavan anora plein tema e respect avon la mort e la pietad nundisturbada della devoziusa Medelina...

Mo ei cuozza buca ditg e la casa en malencurada, sco era igl avoncasa ein evitai e bandunai sc'in lagugn della pesta. — Dil fel e gretta ch'ei han, ils herox della gronda naziun, d'haver anflau absolutamein nuot de valeta, portan ei ensemen tut las lumpas, cazzettas, parlets, tschagrums fiers ed autra rauba de pauc e bettan tut in denter l'auter sin in mantun en embrugl e scumbegl ch'ei ves'ora pir ch'il giuvenessendi, cu tut sescrula a mantun.

Fatg la catavegna, s'absentan ei e semettan sin via encunter Vargera. Strusch arrivai sigl ault — Sontget Vargera — ch'ils catschadurs sursilvans sederschan sco uors ord gl'uaul e derschan ina partida Franzos dalla Val Zagrendra giuadora ch'ins vesa mintgaton a sgulond tras l'aria combas acrobaticas e bratscha gèsticulonta; mintgaton audan ins era in griu desperau, zacons schems, in sblatsch che vegn dalunsch siadora — e la Zagrendra ei cuntenza cun sia preda...

L'attacca purila a Mustér

Vesend ed udend quei ils suandonts, semeinan ei dretg e seniester entuorn e fuian danunder ch'i ein vegni. Sulettamein circa 50 ch'eran dai pli anenasi, pon vargar nos catschadurs, per allura descender e far ina cuorta viseta a Mumpé-Medel. Mo vesend da cheu anora, sco de mirar en in spieghel, tgei ch'era daventau cun lur camarads a Mustér, prendan ei, senza patertgar pli ditg, la via sut ils peis e seretillan, mo puder trer la comba, sul Lucmagn, sulla Piora e giu encunter Iriel . . .

Havessen quels schanis aunc viu tgei uiara las femnas de Curaglia han fatg denter ellas, turnond giud ils mises ed uauls e dend ella muschna de restis e lumpas amiez il vitg, sche vessen els silmeins aunc giu in plascher. — Ti ridischoras en, tgei battaglia de femnas en rabia! Tgei scarplidas, sglatidas e sgargnidas! Ina e scadina vul far valer che quei e tschei sin quella muschna de scrottas e spuentepls seigi siu. Tgei babilonia dellas babilonias! Il caluster ch'ei casualmein presents ha il bien patratg de seglir vin clutger e tuccar de stuornas — ed en in batterdegl ei l'entira caniala feminala sbrigada . . .

* * *

Ils 7 de mars 1799 ha denton buca mo viu la battaglia dellas valerusas de Curaglia! La gronda battaglia de Cons che ha gia entschiet il di avon en Tujetsch, sezuola quei di entochen Mustér. La damaun dils 6 enviers las 10 arriva in currier cullas novas a Mustér ch'ils catschadurs ed ils Franzos seigien vegni a frida a Sumsassi, sper las ruinas dil Casti de Putnengia. Ussa vev'ei num: batter e murir!

Marschond tras Tschamut e Selva, ein ils Franzos, en tut exact melli umens, buca pauc surstai che tut era vid ed aviert: casas, truaschs e clavaus, mo buc olma per peis — exact sco els uclauns ed uclivas de Medel.

Sulettamein a Selva, marschond els in tschancunet sulla baselgia vido, pon ei ver ina femna, ina giuvna els megliers onns, che vegn ord ina casa, grad sut baselgia cun in ponn si dies, e co quella festgina de serrar vi igl esch-sura. In schuldau en retscha che vesa quei, vul far ina bravura. El aulza la buis, laghegia e tilla. Ins auda in tun lamentont — neugiu da clutger! Il meister-tiradur ha tucc il zenn,*) enstagl la femna che camina vigiu sut Selva da funs ora, frestgamein cun siu buordi si dies. Ella ei strusch oragiu Funs ch'ella auda neugiu da Sumsassi, vi sul Rein, a schluppegiond fisis ed a rumplanond crappa grossa atras gl'aul. Tgei era pomai capitau? Curaschusa sco l'ei, l'Onna Catrina Riedi de Selva, seglia ella en in clavau leu demaneivel, buca per tema! anzi per dumbrar cons de quels schanis sevolvien encunter Surselva. Ella sefulscha viden en in ladretsch, mira tras las sdremas e dumbra exact e bein: umens: 1000 ed in . . . In tschancunet plinano, a Carmihut sur Putnengia orasi, interprendan ils catschadurs la secunda attacca. L'enzenna per quella ha Rumias de Selva dau. Quel vesa ch'in officier Franzos sin in cavagl alv — probabel in capitani — caval-

*) La rusna el zenn, vesan ins aunc oz!

chescha per liung dellas retschas franzosas enado, dend ordras e camonds. Enaquella che ses umens entscheivan a seslucrar dallas retschas serradas, per semetter a frunt als catschadurs, pren Rumias en mira il schani, smacca il tgiet de siu fisi — ed igl officier franzos rocla sc'in heighel ord siala, vegn en rocla e va tgaumalè per in fistatg giu, entochen ch'ins auda in sblatsch giu la buola gronda dil Rein...

Quei schabetg dat fiug als catschadurs; els attaccan cun forza e miran de stuschar entiras retschas franzosas cheu en quei malpass, giusum igl ur de Carmihut, per far fa quels il davos tgaubriechel ellas undas enguordas. In mument dat ei ina viva lutga: ei vegn sittau, dau culs calcogns della buis, sestuschau e sestratg da camifò. Ils nos han gl'avantatg ch'els san dar da surengiu e gleiti vesan ins giu las buolas dil Rein spel vadretg in entir zugl combas e bratscha desperada che vegnan cuvretgas senza remischun dallas undas.

In catschadur de Camischollas, Giachen Martin Berther, s'avonza memi anavon, vegn tschinclaus d'in entir triep Franzos e sturnius, sco de sturnir ina selvaschina. — Vesend quei il capitani ed observond el aunc, co igl inimitg ha ussa priu detscharta posizium de defensium giu entuorn las ruinas de Putnengia, dat el il camond de seretrer plaun plaun ed en tut uorden dallas plauncas Uaul-Flurin viadora, per prender — sch'ei glei de basegns — plinanora posizium de battaglia. El vul untgir in combat immediat, savend clar e bein che mo biebein 200 catschadurs vegnien nunpusseivel dominè a circa 900 schuldaus franzos.

Svanius pil mument il prighel grond de vegnir ella zaunga, ils Franzos semettan puspei en retscha e s'avonzan «tambour battant» atras Rueras, Camischollas e Sedrun. — Oragiu ils Plauns Sedrun, entatier la baselgia parochiala, fan els in paus, ferton ch'ils catschadurs sursilvans seretillan plaunlur dallas Plauncas-Cungieri vido, entochen a Nirièl e sur Bugnei, nua ch'els fan uss in paus agl ur digl uaul...

Vonzei vi sesluetta ina partida Franzos dator il santeri giu e s'avischina allas portas-baselgia. Quei daventa gest quei mument che litinent Balletta dat il camond a miez sia cumpignia de seretrer atras igl uaul Garmischeras e sur Mompé-Tujetsch encunter Mustér, per far de saver leu ad officiers e schuldaus, d'en tutta cass esser pinai per ina battaglia che pudessi se sviluppar on Cons sper S. Gions — forse aunc questa sera...

Mo tgei schabegia ual quei mument en baselgia de S. Vigieli? Ina partida dils pli sfrenai e sfarfatgs Giacubins stattan avon porta-baselgia, serrada avon in batterdegl dal caplon de Rueras, Sur Giachen Antoni Condrau, ch'era serendius quei di a Sedrun, per assister il plevon della Val, Sur Venzin. — La scelerada bargada po grad aunc ver, co il Sur caplon vegn dalla via si encunter la casa-pervenda. Perquei fan els buca grondas ceremonias, sfraccan en las portas cun lur fisis e sederschan da baselgia en, sco sbiers daditg enguords silla preda desiderada. Els s'avonzan peis a pèrviers il tabernachel, nua che lur menader d'ina fatscha de veritabel demuni, dat cul calcogn de siu fisi encunter la portetta-tabernachel che quella se-

sfunsa viaden. Siu maun scelerau tonscha viden el funs e vegn neuadora cul cibori dorau, emplenius cun s. Hostias. Ses cumpogns stattan entuorn el, per era els puder tier enzatgei . . . Mo els cattan adagur nuot, essend che la portetta miez aviarta, zuppa vi la bellezza monstranza d'argien. — In «bien amitg» dil sfrenau, vesend il tarlischont cibori, po buca retener sias queidas e vul sdrappar quel orda maun a l'auter. Mo — memi baul! Enaquella smeina lez il cibori e stiarna las s. Hostias suls tgaus dils presents che stattan cheu sco tons tgauns de catscha. Ussa vul el catschar il cibori en sac, mo survegn enaquella cul calcogn dil fisi d'in auter camarad giu per la totona ch'el sgola stagn morts suls pass digl altar giu. Il saung cula se'in tgiern-fontauna ord ina rusnetta ella totona ch'ei fa ina stoda sgarschur — perfin sin quels rabiai Giacubins.

Els seretillan, laian il miert per plaun en siu saung, sfraccan viden la porta-tischamber, mo leu constateschan ei che tut era vid e svaniu. Supponend che quei seigi l'ovra dil prer ch'els han viu mond da via si, cuoran els ord baselgia ed ein en in amen en casa-pervenda avon il vegl plevon, il giuven Sur caplon ed il frar de Sur Venzin. Tut surstai de quella nunspitgada viseta, sesaulza Sur Condrau ed empiara en current lungatg franzos: «Tgei veis vus piars en casa-pervenda?»

Empei de dar plaid e fatg, cargan ei el pil cingulum e runan el ord stiva. El vul sedustar, mo ei circumdaus en in hui d'in entir marighel miserabels canagls che tillan e stauschan el entochen giun via e lu de Cadruvi en e sur la Punt-Drun. Revegnius dalla sorpresa, dat il frar de Sur plevon Venzin suenter — e sto ver co quels sbiers entscheivan a catschar lur bajonnettas el dies ed ellas costas al caplon, per ch'el gie stoppi vinavon. — Sur caplon grescha dallas dolurs ch'ils habitonts de Sedrun, fugi giu gl'uaul Surrein, audan clar e bein sia vusch dolenta, plein sgarschur e pitgiras . . .

Fidel Venzin po buca pli seretener e seglia viden el schegn cun in schenugl al pli sfrenau che quel serocla se'in canni da via vi e leva buca pli si. Observond quei ils auters, peglian ei era el ed entscheivan a struclar viden lur bajonnettas el pèz, ellas costas e combas ch'el dat per tiara vi. Sin quei vegn el runaus da dus per las combas suenter la rateina dil huz che seferma uss avon il clavau de Miras. Cheu vegn Sur Condrau sdermenaus cun tutta brutalitad encunter la porta-clavau. In boier de professiun aulza il bratsch dretg, epi il seniester e catscha tras la bratscha enzacontas bajonnettas ch'il pauper caplon ei uss engutaus vid la preit, semeglionts ad in Crucifix. Sin quei suonda in'ulteriura scena barbarica de crudeivladad senza paregl. In e scadin dils scelerai s'avonza cun siu sabel tratg encunter il moribund e dat ad el ina frida: tgi en fatscha e tgi viden el pèz ch'el croda la finala sper la porta-clavau giu, amiez siu saung che cuora ord tut las veinas. La medema sort anfla era siu defensur . . .

Havend fatg lur bravura, sbrigan ils assassins sul Run neu e semettan en retscha cun ils auters dator baselgia che spetgan sil camond de marschar aunc quella sera encunter Mustér . . .

Ils pli che cumins assassins han strusch bandunau il plaz de lur scrocheria, che Onna Catrina Riedi, ch'era vegnida curaschusamein neudora suenter ils Franzos, arriva a Miras avon las duas baras en lur saung. Tema e sgarschur penetrescha si'olma ed en in gienà stat ella cheu, sco tuccada dalla daguotta. Mo lu cuora ella tgei ch'ella po on casa-pervenda per clamar igl augsegner. Memia tard! Ils dus buns Tujetschins che vevan fatg a negin nuot auter che dil bien, ein freids morts — ed ei selai midar nuot . . .

Cargada de sontga gretta, s'absenta Onna Catrina Riedi ord casa-pervenda, dat sul vitg Sedrun orasi ed ei en in amen ora tiels catschadurs sursilvans ch'eran ual levai si, per serender encunter Mustér. Ella fa de saver a quels la sgarscheivla ovra dils Franzos e tuorna lu peis a pèr per la medema senda — ed arriva en casa-pervenda cull'intenziun de sustener il vegl e fleivel plevon en sia pli trest'ura — ch'ella po ual aunc ver, co la truppa franzosa s'avonza siviers Bugnei . . .

Leu tut ch'era fugiu, udend dalla stermentusa mort de Sur caplon, resalvont la mesa cumpignia de catschadurs che Balletta teneva aunc entuorn el.

Ils Franzos marschan ell'ucliva de Bugnei. Mo strusch en, ch'els vegnan reteni in'uriala mureri da crappas e buoras che seroclan cun vehemenza dalla plaunca-uaul giu encunter els. Ils schanis ston perfin seretrer in tschancunet anavos. Quei dat catsch als treis pli curaschus: Giachen Venzin, Gion Gieri Monn e Gion Battesta Sialm.

Sco treis uors, cudizzai sil viv, sederschan els dalla plaunca giu, vesend ch'ils Franzos vevan queida de dar fiug las paucas casas della pacifica ucliva. Els sederschan viden ellas roschas inimitgas ch'ei dat ina largia sc'in canvau. Lur camarads sisum la plaunca-uaul laian danovamein ir crappa ch'igl inimitg sto tschessar per la secunda ga — e quei gest il mument ch'ils Franzos vulan tschinclar e sturnir ils treis temeraris. Ei dat in embrugl e viriveri, semglientes ad ina filtschada en in fein daus en sin tuttas vards. Buca ditg e Giachen e Gion Gieri daventan la noda generala de tschiens e tschiens ballas, aschia ch'els restan per tiara, rusnai sc'in dratg de flux.

Gion Battesta Sialm, protegius in mument davos in mir-nuegl, vesa tutenina co dus Franzos vulan dar fiug la caplutta de s. Giusep. Emblidond tut prighel, seglia el vi e sturnescha ils dus schanis cul calcogn della buis ch'ei roclan spel mir giu senza far «au» ni «o je»! Mo en quei mument ein in'entira partida a dies ad el, sco hienas sin'in'unfrenda piarsa. El sedosta sc'in uors, mo vegn criblaus er'el da ballas e bajonnettas ch'el vesa ora sco S. Bistgaun vid il bést dil pumer.*)

Ils catschadurs, observond quei combat desperau, s'avonzan danovamein ord gl'uaul giud la plaunca, dattan giu ina salvia che sforza ils Franzos ded era els s'avanzar e dar suenter — e quei manèver ha liberau l'idilica ucliva agl ur digl Uaul-Bugnei!

*) Ina sempla crusch-lenn, enguttada encunter in clavau de Bugnei, regorda nus aunc oz vid la bravura de Gion Battesta Sialm.

Ils catschadurs seretillan plaun-lur atras igl uaul de Garmischeras, sur Cunel e Mumpé-Tujetsch, Segnes e Buretsch, nua ch' ils Franzos — sminond ina resistenza organisada giu encunter il Vitg-Mustér — fan in paus, per allura campar quella notg nua ch' els ein, e gl' auter di empruar la battaglia.

Udend e vesend las truppas sursilvanas, stazionadas a Mustér, quellas novas, vegn tut il necessari ordinau per la battaglia de damaun. Al pievel vegn ei cumandau de fugir els uauls, aclas e mises. Quei daventa aunc quella sera en tutta prescha. Era ils paders, gl' avat ordavon, fan lur fagots e caminan dalla Val oragiu encunter Breil. P. Placi a Spescha e P. Gregori, bials e persuls, declaran de buca bandunar la casa dils SS. Patruns della Cadi, e vegni tgei che vegli. P. Placi obtegn tuttas plenipotenzas da «siu amitg» igl avat e resta en claustra, sperond ch' el, che mava per amitg della Frontscha, seigi tuttina inaga buns per enzatgei.

Stgiraglia notg setschenta sur vias e streglias de Mustér; in' aria freida, humida d' avon-permavera sburfla atras ina' spessa brentina che serocla dalla Val si, stuschada dalla nauscha aura-sut. Fertion ch' entiras roschas dils nos che ston ira sin postas e guardias, giavischan per damaun il bien sulegl che sgarglienti la detta tut marvla, manegian ils menaders, marschall Caprez e litinent Balletta ch' ina megliera aura de battaglia savessien ins buca giavischar. Els san pertgei. Aunc in mument, e Mustér, vids e trests sc' ina fossa aviarta, sezuola en nunpenetrabla stgiraglia, semigliont ad ina foppa cavortga che spetga tut méttla silla bova stermentusa . . .

* *

Con trest l' altra damaun dallas 4, de buc udir il zenn pign della claustra, sco adina usitau, tonpli che tut ils fugitivs per aclas e mises ed ils paucs els uclauns, han buca claus egl e spetgan cun desideri sin quella aschi quiettonta enzena de veta e devoziun. Mo era il tuccar de stizzar giud la tuor de S. Gions ei buca bia pli confortonts, creian gie ils biars quei tuchiez murtiront e lamentont, annunzieschi la disgrazia de Vitg e Cumin . . .

Quei di, ils 7 de mars 1799, allas sis della damaun, ein tut ils combattants sursilvans serimnai en baselgia claustrala, per implorar igl agid de Diu sur lur hodierna interpresa, dictada dalla carezia per la patria. Pader Placi a Spescha fa messa. Ils officiers vevan supplicau el persuerter ed er' aunc giavischau ch' el benedeschi lur armas. Mo P. Placi ha dau si in giap e declarau: «Rugar pigl agid de Diu en bun' intenziun e per sia grazia divina, san ins tgei ch' igl ei; mo benedir armas, uaffens della mort, gliez fetschel jeu mai e pli mai! Jeu benedeschel mo la pasch!» — Ed ins ha stuiu esser cuntents aschia. Finius il survetsch divin, havess siu vischin de Trun, marschall Caprez, aunc giu bugen ch' ils Sursilvans remettessien en ses mauns spirituals igl engirament de fideivladad. Era quei ha P. Placi snegau tutagradgiu. — Persuerter han ils otg pli vegls vischins de Mustér

fatg quei survetsch, per cheutras dar alla fuorma de serrament ton pli gronda peisa e solemnitad . . .

Seresolvi de murir per la patria e libertad, semettan las truppas sin lur posts, tut tenor camond dils menaders d'uiara. — A Buretsch, nua ch'ils pli avanzai dils Franzos eran campai duront la notg, sedestacca vonzeivi in parlamentari, fagend segn allas empremas postas dils catschadurs vi Quoz, ch'el lessi bugen plidar cul cussegl d'uiara sursilvan. Tenor dretg d'uiara vegn quella supplica concedida. Cun eglis nuai si vegn el menaus atras las roschas sursilvanas, escortaus d'enzacons Austriacs, e menaus en casa de landrechter Theodor, nua ch'il cussegl d'uiara ei oz stazionaus. Arrivaus en stiva biala de landrechter Theodor, communichescha il parlamentari a bucca ed en scret, per commissiun de general Loison, schebein ils Sursilvans ed Austriacs veglien batter u serender?

Sin quella seriusa damonda, seglian tuts si da sè e marschall Caprez rispunda clar e fermamein: «Schei a vies general che nus seigien tuts se-decidi de batter e sedefender, aschiditg ch'ei cuora aunc in daguot saung tras nossas veinsas.»

Sco'l ei vegnius, vegn el puspei escortaus anavos. La battaglia sa prender si'entschatta. Las posiziuns ein gia pridass e tut che spetga vess sil s'avanzar dils Franzos. In corp de catschadurs occupescha Clis e Crest Muntatsch, paregiaus per l'impresa attacca. La bova populara ei sepustada sillas spundas de Turtengia, Mariettas e Capadrut. Ils «Striacs», endisai vid manèvers els plauns, vegnan postai e distribui on Cons, giun Carcarollas e vi Salaplauna. E tgei cletg dils cletgs! Quella stupenta beinponderada disposiziun ei zuppada ed enzugliada en ina spessa brentina della damaun, che vegn sulettamein perforada dallas tuors claustralas e dalla crusch dil clutger de S. Gions.

Il parlamentari ei strusch returnaus culla detscharta risposta, che general Loison dat il camond a sia truppa de s'avanzar viers ils Cons della claustra spel Vitg-Mustér.

Mo ils Franzos ein buc aunc a Funs-dado ch'els vegnan retscharts dals catschadurs de Clis e Muntatsch culla emprema salvia el dies. Quei beinvegna che fa star enzacons tozzels sil plaz, metta l'entira truppa franzosa en cuorsa rapida, per prender posta sils mirs santeri de S. Gions. Ils Striacs survegnan la trembletga e seretillan anetg e nunspitgadamein atras il vitg, entochen a Chischliun, nua ch'il commando austriac ed il cussegl d'uiara eran ual seretratgs, per esser pli segirs davos ils gross mirs dil Casti. — Surstai de quella sperta retirada, sevilan ils nos mordio, e mistral Capeder, niev commember dil cussegl d'uiara, po buca seretener de schular tras ils dents la melodia della canzun sin Bellegarde:

«Ussa Rezia buca tema,
Buca plonscha, nuota schema,
Bellegarde ei cheu per tei . . .»

Mo gest en quei mument il pli critic — ils Franzos marschan gia bratsch a bratsch en retschas serradas viers las vias e streglias de Vitg — sederscha la bova purila neugiu dallas plauncas ed ord la brentina, grend e burlend, sco tons tauri ell'arena: «Ho — dei! Ho — dei! Dei e sfracchei tut a manez e marsialas!»

In'ala della bova sederscha giu el schegn ed el frunt dellas roschas franzosas e tschella seglia el dies — ed uss entscheiva ina mazzacra mai-sudida! In combat desperau sco mai stau!

Il Huonder grond cun siu stadal de pèr, currius ordavon giu da Capadrut e da gassa gronda giu, arriva gest sper la casa de Scarvon Bundi, che las empremas retschas inimitgas vegnan da Vitg si; ordavon il tambur, schumbrond il marsch de victoria. Il Huonder grond, encunaschend bein avunda quella melodia, grescha, staus neutier: «A ti vi jeu mussar il mied de «tambour battant»!

E prum — fa — ta! ina cul stadal de bos giu pil schumber che quel va empermiez ed il schumbrader sur el en. Aunc ina giu per la totona dil tambur — e quel gnanc dat comba buc.

Quei ei l'enzenna generala per l'attacca desperada che sesviluppescha ussa sco de scuder sin in iral. Huonder grond cun siu stadal e ses camarads cun ils pals derschan tut persuls entirs roschs ch'ei seplacchan e seroclan dalla via vi, semiglont ad ina canvada stromadé sut la mursinada della faultsch. Tschels cun turschets, mazza-mazzas e spaduns, secundeschan che radis de sanganadas e tschurvials seglian e squetran sin tuts mauns. Gion Monn de Disla, in gigant, dat aschi hanau giu per las cavazzas franzosas cun siu turschetun, ch'el aulza mintgamai il tucrau e ferma vid ils dents de siu pal-turschet sur siu schui ora, per allura zaccuder el davos dies giu — ed aschia vinavon il secund, il tierz e tons che setraplan zanza en sia vischinonza.

Vesend quei ils stuschontsuenter, entscheivan ei bunamein a snarir — e fuian en catsch ed embrugl da Vitg giu e da Raveras ora, sco sch'ei vessen viu il Goliath en mondura de Nauschaspert...

Mo tgei sventira pils gronds herox de Marengo! Arrivai leu, ston ei constatar ch'els vegnan stuschai da tuttas vards en in tgiern-caura. El dies ed ellas costas han els ils purs cun lur pals e spaduns ed en fatscha ils catschadurs ch'ei s'avanzai atras la brentina e tschachèra neuagiu de Clis e Crest Muntatsch, da Gonda e Rieven giu, aschia che tgi che po buca fugir da Catins si, vegn ella zaunga da camifo!

Vulend denton quels fugitivs mitschar spel mir-santeri si, vegnan els beneventai leu d'ina mesa cumpignia catschadurs, sepostai sil mir e da Dulezi si cun salvias e salvias beinlaghegiadas, che fan star entirs trops l'entira via de S. Gions si.

Quei mument sesparta e sesaulza la grossa tschachèra, il sulegl penetrescha. Ins auda las trumbettas de retirada ed ils Franzos che pon aunc, fuian da Funs e da Prau si, per seretener e serimnar l'emprema ga enta

Siult, nua ch' ils restonts Franzos, caminan da Mumpé si sur Cunel e dalla Val en, sco sch' ils pals dils purs smanatschassen aunc adina sur lur tgaus.

Mo era ils Striacs, buca bia meins tementai ch' ils Franzos, fuian la victoria ed arrivan en pign mument a Sumvitg, cuntents e ventireivels de buc haver rut las caultschas.

La retirada franzosa ei stermentusa. Caprez e Balletta, beinsavend ch' ina victoria seigi mo mesa victoria, senza rabiada persecuziun, dattan las ordas als purs e catschadurs de dar suenter entochen sil Cuolm d'Ursera. Tgei catscha fugusa atras la neiv nova, curdada ina vaulta a Tschamut, si Calmut e sur Tiarms! General Loison, il panzoier, sto vegnir gidaus e runaus suenter cun ina suga entuorn tschenta, ferton che siu regiment decimiu per la mesadad, tahezia suenter sco tons tgauns cul filuc schirentau. Tgei sgarscheivla semenza naven da Cons a Surpalix: moribunds e morts stagian la via ella neiv atras l'entira Val Tujetsch . . .

Dils umens: melli ed in ch' Onna Catrina Riedi veva dumbrau atras las sdremas dil ladretsch, ein buca meins che 540 buca pli turnai sur Cuolm! Ils Striacs han piars mo dus ch' ein probabel morts dalla tema ed ils Sur-silvans complonschan circa 20. — La gliend de Mustér retuornan ord ils uauls e mises e la fiasta de victoria e libertad enconuscha negins tiarms quella sera.

* * *

Capitel IV

Sil Plaun d'Autras

Il di suenter la gloriosa battaglia de Cons, vesan ins ni brentinas ni tschachèras; in migeivel favugn vegn neugiu dil Lucmagn ed enbuglia tut en marschauna. In sulegl permavaun de recenta ardur splendurescha suls Cons e las spundas miez terrenas de Mariettas e Turtengias. E pli clar che zacu glischa el era viden en vias e streglias de Vitg e Raveras. Glischur de sgarschur! Femnas ed affons ughegian buca de metter pei avon casa. Dapertut nua ch' ins va e nua ch' ins stat: morts e blessai, vuschs raucas, murtirontas e moribundas. E buc olma ch' ughegia de prender amauns enzatgei.

Cheu compara landr. Theodor ord sia casa amiez il vitg, va curaschusamein atras las retschas de morts e murtirai e dat il camond en num della vischnaunca, de satrar ils morts e purtar agid als blessai . . .

Buca ditg ed in entir triep vischins cun pala e zappun, ein occupai a Fontanivas de cavar si ina fossuna de maisudida largezia e profunditad. Vonzeivi sepresenta in trestissim maletg a Vitg e Raveras. Da Salaplauna vi semovan diesch pèra bos che tillan carrs de lastras, emplunai si cun cadavers. Suenter bara a quei stermentus conduct, vesan ins ad end in sulet:

P. Placi a Spescha! Profundaus en patratgs e sfraccaus de quella tragedia, po el strusch runar peis. «Tgei direzia dil cor, vuler satrar tons morts lunsch de lur patria senza las benedicziuns ed oraziuns della Baselgia!» schema el tut dad ault.

Arrivai a Fontanivas, camonda el a tuts de star enschanuglias, essend che suenter la mort detti negins inimitgs pli. Allora benedescha el la fossa comunabla, ils corps dils defuncts, ed entscheiva tut persuls las oraziuns e funcziuns dils paupers defuncts. Ins tschenta giuaden las 4—500 baras ina sper l'autra, treis retschas ault. Mo avon che schar cuvierer cun sablun e carpuglia ils curdai, semetta el enschanuglias agl ur de quella stermenus fossa, entscheiva a recitar ils Tschun Pugins, las ss. Tschun Plagas che tuts uran cun el — e pér lu vegn quella foss'jastra cuvretga... «Fuss la pli biala: ina fossa senza crusch!» cloma el viadora suls umens enschanuglias. In de quels sedistacca dals auters, peina giu in pignol, sroma el, legia in rom entraviers e surdat quella crusch improvisada a P. Placi, che tschenta ella culs plaids e giavischs usitai dalla Baselgia amiez quei santeri solitari.

Veseivlamein commovi serendan tuts a ca-lur, e mo il Rein vischinont che conta ad in cantar — entochen sil di ded oz — il Miserere alla pau-pra schuldada de Frontscha.

Turnai si Vitg, ha landr. Theodor gia giu quita ch'ils blessai vegnien purtai cun tut schanetg en casa-cumin. P. Placi a Spescha, plein quita pils perschuniers, sauns e malsauns, vegn perina cun landr. Theodor e Placi Franzô, ch'ei è puspei sil plaz e seglia entuorn sco la premura en persuna: ch'ils pupratschs vegnien translocai en claustra, nua ch'ei vessien plaz per aunc inaga tons, suenter de quei ch'ils conventuals seigien sgulai ora...

El lai purtar neutier ils letgs dils paders e fa tschentar quels ella pli biala sala della claustra, leu nua ch'ils avats miran tut méts giud las preits. Ed ussa: capend e plidond Placi Franzô il lungatg dils blessai buca mender che siu agen — e P. Placi, encunaschend ils étgs, las jarvas e recepts sc'in miedi scolau, laian els dus ora ils cups per sustener, gidar e medegar ils paupers blessai vid tgierp ed olma. Bien senn human, premura e carezia cristiana e dus cors plein beinvuglientscha e bien humor enviers quels pupratschs, effectueschan aunc pli ch'ils étgs e perquei ein ils biars, en paucs dis, serestabili talmein ch'i ein silmeins ord prighel de veta. Deno in, tuts che metschan e da quel pretenda Placi Franzô ina sera giu Vitg, ch'el vevi survegniù cun ina faultsch denter ina spatla viden ch'il péz seigi vegnius dal péz ora. Quei hagi quei buontad carstgaun d'engraziar ad in selvadi che, sco'ls biars, enconuschi ensumma buca las leschas d'uiara.

«Igl ei ensumma in scandal, co ils nos han maltractau cun pals e flugials quels bravs umens giuvens ord Bretagna ch'ei tuts pli buns e pli de messa che biars de nos Sontgets! Giebein, aschia eisi e buc auter! Vus sesmarvegliasses giu las fauldass, sche vus vesesses co quels stupents giuvens dian rusari persuls ed ensemen e cun tgei devoziun els betshan cruschs

ed enzenas ch'ei portan en cadeinettas satelas sin lur pèz. — Quels factums ein pèrmemia in auter lungatg che las tschatscheras che nus vein stuiu tedlar gl'october vargau sin cumin!»

Havend Placi Franzô raschunau quei ed auter bia en favur dils blessai a pli ch'in e pli che dus, eis ei buca de sesmarvegliar ch'in entir pievel ha cumpignau la bara dil sventirau, da claustra or a S. Gions, nua che silmeins quel ei vegnius satraus sper ils nos.

Duront ch'ins cloma puspei en veta ils sventirai blessai della battaglia de Cons, festivescha scadin vitg sursilvan la gronda victoria, paregliond quella cun Tgalavagna ed autras bravuras dils babuns. Tgei perdanonzas, legrias e gasterias!

Mo per ordinari ha scadina legria pign cuoz — e quella de victorias sanguinusas il pli cuort de tuttas! Paucs dis suenter las sbarradas de Cons e Raveras, arriva nunspetgadamein la nuviale a Mustér che general Massena hagi victorisau suls Striacs — ina nova che tut crei bugen. Mo tut alla trotta sissu vegnan aunc duas che dattan anzi de studiar: General de Mont, in affon della tiara en survetsch della Frontscha, seigi sin via ord Giadina e diregi sia truppa viers la Surselva. La mendra suonda pér il davos: ils cumins de Trin, della Foppa e de Lumnezia seigien sesuttamess — e sche la Cadi suondi buca quei exempel, vegni fatg treppa quella ga...

Sco la stria tras la draussa, aschia caminan saltèr e «bargada de cumin» atras las quater cuorts della Cadi, clamond cumin. — Aunc quella sera serimna ina partida tschien umens sil plaz cumin, dador S. Martin. Mo quella ga ha quel pign cuoz.

Il mistral regent, escortaus mo de paucs «Signurs», ascenda il tschep de cumin e fa de saver officialmein il pli urgent, punctuond ch'il cussegl d'uiara persuls senuspeschi quella ga de surprender ulteriuras responsabilitads:

«Umens de cumin! Nus essan cheu per decider en tscharna, schebein nus lein:

Primo, continuar l'uiara encunter ils Franzos?

Secundo: Schebein nus duessien buca plitost supplicar per in armistezi, ni

Terzo: Empruar de secunvegnir cull'armada franzosa e cheutras cuntionscher in'undreivla pasch? — Umens de cumin, la decisiun schai en vos mauns!»

«Signur mistral! Il plaid!»

«Signur mistral Schmed ha il plaid.»

«Umens de cumin! In um che midi plaid, seigi aunc adina in um, di in proverbii de nos vegls. Mo pli verdeivels e stateivels ei l'auter: In um, in plaid! — E miu plaid e cussegl ei e resta il medem, semida buca sco la glina. Jeu hai giu cussegliu da cumin grond de defender nos dretgs e libertads, nossa neutralitad, nossas famiglias e nossas casas. Nus havein battiu e victorisau; victorisau cun bravura e cun forza sorprendenta. Perdetga persunter ei aunc oz il tratsch de Cons, bugnaus cul saung de nies sulet inimitg. Patertgei vid il mazzament e sacrilegi de Sedrun, sche vus leis buca

crer a mes plaids! Umens de cumin, nus astgein buca star a mesa via e schar smesar ils avantatgs della victoria, schar supprimer nos pli custeivels beins. Pli bugen la mort che sclaveria! Jeu sun per la curaschusa continuaziun dell'uiara, malgrad il tradiment de tschels cumins, malgrad las ideas stuornas de Placis Franzôs. Jeu hai plidau.»

In «bravo» — schebi buc aschi penetronts sco gl'october vargau, sesluetta piano pianissimo tras las rudialas de cumin.

«Signur mistral! Il plaid.» Tut ch'aulza il tgau ed ei spaniau sil suandont oratur.

Placi Franzô ascenda la buora — a riend quella ga — malgrad ch'ei tuna ord duas buccas: «Giu cul Franzô! Giu culla tgirunta nanatuta dils smaledi Franzos!»

«Umens de cumin! Titulei mei sco vus leis e tgi che vul buc, drova è nuota tedlar. A tut ils auters less jeu dir mo dus solis plaids: Sepertgirei de continuar l'uiara encunter la Frontscha. E pertgei bein? Perquei che la Cadi stat oz biala e persula encunter ella, ferton che da l'autra vard, ils Franzos vegnan cun treidubla forza encunter nus — e quella ga bucamo da surengiu, mobein è da sutensi. Signur mistral sto haver survegniù las novas — ch'ins ha udiu questa damaun d'in ch'ei vegnius sur il Cuolm d'Ursera — che general Loison haigi pinau quella ga 2000 umens e che general de Mont vegni cun buca bia meins da sutensi; el seigi gia a Tusaun. — Ed ussa damondel jeu vus, co lein nus, bials e persuls, sebetter encunter dus frunts? Patertgei in mument, tgei ina terrada radicala muntass da nossa vard!» ... Ed el passa giud la buora. —

Pertgiri popò, tgei viriveri ed embrugl! Tgi grescha: «Giu cul traditur!» e tgi: «Bravo! El ha raschun; empau ei empau!»

Basta, la situaziun generala ei quell'uisa che pli che la mesadad dil cumin ei buca per la continuaziun dell'uiara. — Il mistral regent siua da manedel ed ei leds sc'in'olma de saver dar il plaid a landr. Theodor, schebi ch'el era buca segirs schebein mistral Schmed ni Theodor de Castelberg veva dumandau igl emprem il plaid. Mo supponend ch'ei seigi landr. Theodor, il fin politicher che veva gia bia ga calmau las undas rabiadas de cumin, surdat el cun vestas scuffladas il plaid a Sia Sabientscha:

«Umens de cumin! Vus veis udiu dus oraturs e dus meinis: in, sgulond sillas alas della victoria de Cons e l'auter zuppegiond sillas crutschas della pesonta realitad. Jeu capeschel signur mistral Schmed e siu meini; quei um ch'ei sia veta ius la via grada, sfraccond tuttas difficultads. Mo oz, buca surcapi mei, mes umens de cumin, oz capeschel jeu aunc meglier igl appel alla prudientscha, exprimius da miu stimau vischin, Placi de Catins, numnaus senza malart «il Franzô ...»

«Giu cul Franzô,» tun'ei puspei ord duas buccas, «giu cul létgafranzos!»

Risada ...

«Umens de cumin! Vus seregurdeis aunc bein, tgei che jeu hai cussegliau a vus da cumin grond. Jeu hai plidau da questa buora anora per li-

bertad, independenza e neutralitad. Nus havein battiu e piars saung per quels pli custeivels beins de nossa tiara — e victorisau! . . . »

«Bravo! E viva la victoria de Cons!» tun'ei da tuttas vards ed ord miez la tschentada.

«Umens de cumin! Malgrad nossa gronda e bravurusa victoria ei la situaziun d'uiara e la situaziun politica semidada dil taliter. Ei sedi bein: l'uiara ei la continuaziun della politica cun auters mieds. Mo era il cuntrari vala; ed oz sco la situaziun ei, pir che zacu: la politica, ni sche vus leis, la prudientscha ei la pli fina continuaziun dell'uiara! E quei cun la segira finamira silla pasch che schibein l'uiara, mo aunc pli la prudientscha han per lur suletta finamira!»

Negin griu, ni de si! ni de giu! cuorra tras las roschas; ins auda sulet-tamein in paterlem sc'in'aua sgurgaglionta denter crappa ora . . .

«Umens de cumin! Tschella ga haveis vus capiu mei. E quella ga sup-plicheschel jeu vus de buca surcapi, perquei ditschel jeu clar- e sincera-mein: Desisti dalla continuaziun dell'uiara, e termettei ina prudenta delega-ziun tiel general de Mont che vegn a capir nus e nossa situaziun, essend ch'el sez ei gie in affon de nossa tiara. Quella ga essan nus buc ella ferma posiziun guerila sco tochen avon in pèr dis. Perquei dat ei mo ina via: quella dil compromiss. Patertgei vid la verdad: Pli bugen 1000 umens en forza e sanadad che 500 vieuas en paupradad! Jeu hai plidau.»

«Bravo — bravo — Nus lein in undreivel compromiss, ina buna cun-vegnientscha!» grescha quellaga gl'entir cumin. — — —

«Compromiss?» fa Toni siper Tin, ils dus nunseparabels schumalins sin tuts cumins, «tgei giavel ei quei puspei?»

«Compromiss? . . . hm. Gie. Quei ei lu franc enzatgei tut auter che «révolutionnaire» e «diplomat»! Sco il surmeister Caschlappa ha declarau inaga a mi, vegni quei plaid dagl inghlès e vegli dir aschi ton sco: far empermiez, gliez ei de nez!»

«Mo porta la tatta vi, uss entscheiva perfin nies bien landr. Theodor a ve-gnir cun de quels plaids tudestgs che negin giavel capescha. El, che scriva aschi bialas canzuns, poesias e teaters pils mats — ed en tgei biala Romontsch.»

«Mo plaun, mo plaun. «Compromiss ei uss era romontsch e probabel il pli gustivel plaid che quels stoda Inghlès han inventau. E sas pertgei?»

«Sche co pia?»

«Jeu sai declarar quei mo cun ina semeglia. Lein metter che ti ed jeu vessen uiara pervia d'in andutgel — e quel fuss tes! Tgei fagessen nus?»

«Nus? Ho, sch'el fuss mes, prendess jeu el!»

«Pos cumprender, cucalori! En gliez cass prendess jeu ora miu cunti de moni-mellen e tigliass el empermiez!»

«E sch'el fuss mes? Capeschas?»

«Tapatscholi, grad en quei consista il compromiss che — malgrad che ti vesses cumpleina raschun, ti survegnesses mo la mesadad digl andutgel. Has ussa capiu, asen senza plumpa?»

«O, buna mort s. Giachen! Tgei smaledius plaids ch'ei entscheivan a cunterbandar neuden en noss'innocenta Romontsch!» — — —

Mistral regent ei puspei silla buora ed annunzia: «Signur mistral Schmed ha il plaid.» E descendend la buora che ha viu mellis suadas, gl'entir cumin che vesa, co il mistral regent siua — da freid.

«Umens de cumin!» rampluna danovamein ina vusch che para de vegnir ord la tauna digl uors. «Sia Sabientscha sgr. landr. Theodor po bein haver sias ideas — empau midadas dapi la davosaga — mo jeu hai las mias e quellas ein e restan las medemas: Inaga silla via della victoria, dat ei buc auter che marschar vinavon... Secapescha, in'uiara ei adina in bughetg, mo tgi ch'ughegia nuot, gudogna nuot. Quei veis vusez experimentau avon zacons dis. Ch'ils Franzos vegnien cun in pèr melli de pli ni buc: la forza gronda schai els purs! Pertgei era cuntrarhar e secunvegnir avon che disnuar quei nuv che vegn strusch a sesnuar auter che cul spadun. Buc emblidei: ils Giacubins vegnan pèr lu a secunvegnir u ceder, sch'ei vesan il pal sulla cavazza! Avon buc! Perquei sundel jeu oz e peradina de continuar l'uiara, entochen che nus vein bandischau quella rateina ord la tiara, ni silmeins entochen a Cuera. Jeu hai plidau.»

Quels paucs plaids, detgs cun forza e surpendenta eloquenza, pon aunc adina giavinar neuadora ina partida «bravos», schebi mo levvs, levets. Vesend uss igl uors della Val Sumvitg las contas ei veva dau, pren el siu fest en-ferrau e banduna il prau cumin...

Mistral Schmed ei strusch naven ch'il pot de cumin vegn neu tras las retschas e surdat ina scartira al mistral regent...

«Umens de cumin! Ual il mument survegnin nus las novas che general de Mont haigi bandunau Valendau cun circa 3000 umens e marschi en prescha viers la capitala della Cadi. El medem temps vegn ei communicau che general Loison seigi gia a Tschamut; quella ga cun varga 2000 umens. Ils dus generals seigien secunvegna de s'entupar a Mustér... Tgi giavischa aunc il plaid?»

P. Placi e P. Baseli (il davos era fugius il di della battaglia mo entochen o Faltscharidas) ein era sin cumin, buca lunsch della buora. Tut che vesa, co P. Placi scutina zacons plaids ellas ureglias dil vegliurd decan della claustra... Ussa tegn P. Baseli si il maun e supplichescha pil plaid. Signur mistral fa de saver: «Reverendissim Segner pader decan ha il plaid.» — Ei vegn quiet, quiet sco en baselgia sut scantschalla. Vegls e caducs sco'l ei, ston dus gidar, gie bunamein alzar el silla buora. «Umens de cumin» di el cun in accent in tec tudestg. «Schebi nativ tudestg, sundel jeu duront quater decennis daventaus in dils vos. Perquei selubeschel jeu, grazia a miu dretg de vischin de Mustér, sco aunc pli en num de mia cara claustra — la mumma della quala jeu hai oz l'honor ded esser — e buc il davos era per amur della pasch: de drizzar al cumin della Cadi enzacons paucs plaids e cussegls che jeu sesentel obligaus en conscienza de palesar a vus, mes cars umens de cumin. A mi para la situaziun hodierna aschi critica che jeu

sesentel, sco de star avon il letg d'in moribund che ha mo ina solia speranza: quella numnadamein, d'acceptar la grazia de murir en grazia cun Diu. Perquei roghel jeu vus, per vies bien e pil salit de vos affons: Fagei pasch, contrahei e secunvegni cugl inimitg, era sch'ei mass encunter vossa natira; quei tonpli che vus veis gudignau ina victoria. En quei cass vegn quei a reussir bia pli tgunsch e sut pli undreivlas condiziuns. Buc emblidei la verdad comprovada dall'istoria: che la pli gronda victoria seigi quella de gudignar la pasch. Autramein vegn l'entira Cadi a semidar en in santeri. Per la davosa ga: secunvegni, fagei pasch e garanti cheutras igl avegnir de vos affons . . . » Schend ils davos plaids, P. Baseli semetta enschanuglias silla buora — ina scena ch'era mai s'udida ell'istoria dil cumin della Cadi — e cloma viden ellas roschas dils umens cun sia vusch brausletta d'um vegl: «O, fagei pasch ed il Segner vegn a benedir questa vossa pli gronda victoria!»

Cun las larmas els egl, segeina il vegliurd giud la buora. Il cumin sesenta sco sut igl effect della vusch d'in profet.

Sentend quei, landr. Theodor lai buca crescer pastg sut ils peis, damonda il plaid per far fin; ei fa prescha.

«Umens de cumin! A quels plaids dil venerabel bien pader, plidai sco sin pugn de mort, hai jeu d'aschunscher buca plaid pli. Jeu less sulettamein far metter en tscharna la proposiziun de tarmetter senza negin retard ina delegaziun encunter a general de Mont.»

Al mistral regent rocla in crap grond e gries giud il cor. Tgei plascher, d'astgar finalmein schigentar giu il frunt, muschs e freids sc'ina rugada . . .

«Salter, fagei la tscharna!»

E lez, bibrudi e cuntents er'el ch'ei era uss aschilunsch:

«Tgi ch'ei dil meini de tarmetter ina delegaziun encunter a general de Mont, ei supplichaus de tener si maun!»

«Ho — up!» audan ins ord la retscha de cumin, quei mument ch'ina entira menada-mauns sgola encunter tschiel.

«Tgi ch'ei encunter quella proposiziun, duei medemamein tener si maun.» Bein sedrezzan aunc enzacons mauns spargliai ualti lartg in de l'auter encunter las «Bovas» (mises della claustra), semiglionts a pals e stadals. Mintga tschiec savess declarar la tscharna per fatga cun igl absolut pli; mo cheu pretenda in adherent de mistral Schmed che las vuschs vegnien dumbradas e ch'um per um «mondi tras . . . »

Il resultat final secloma: 902 vuschs per la delegaziun ed 87 per l'uiara, senza dumbrar las 50 vuschs che P. Baseli representa en num della claustra.

Esser ch'ils umens ein puspei en retscha e tschentada, va landrechter Theodor danovamein silla buora e propona las sequentas personalitads sco «delegaziun de treis» tiel general:

«Umens de cumin, essend la composiziun d'ina delegaziun d'aschi gronda impurtonza sco de gudignar ina nova battaglia, selubeschel jeu de far la

suandonta proposta: president de quella: Signur Antoni Castelberg, Sumvitg, amitg e conscolar de general de Mont; P. Baseli Veith, decan della claustra, anteriur professor de general de Mont e per tierz commember della delegaziun, spetgel jeu bugen propostas ordmiez ils umens de cumin . . .»

«Signur mistral regent! — Marschall Caprez! — Placi Franzô!» Ina risada generala, mo buca de nausch, quittescha quei num. «Tschei Placi Franzô! Quel della rassa nera!»

Quella ga tut che sto rir, senza excepziun dils pli stinai adherents de mistral Schmed. Gie, perfin P. Placi sez ri sco aunc mai, ri che si'entira persuna empau bracca sezaccuda e seplacca, sco sch'el vess fatg in segl dal Péz Avat entochen sil Tödi . . .

«Supplicheschel de strihar miu num: cun in Franzô quitass jeu ch'ei fagess, tonpli ch'el ei enzacons grads pli caulds che jeu», smeina Placi de Catins sia capiala aulta alla moda de Paris, per segn de far strihar siu num.

Bein dau! e tgei risadas puspei . . .

«Las tscharnas, las tscharnas, bérla ei neuadora dallas retschas. Il salter semetta puspei en posiziun officiala:

«Tgi ch'ei pia dil meini de tarmetter delegau tier general de Mont signur Antoni Castelberg, Sumvitg, tegni si maun!»

In uaul entir entratgs! Il mistral regent constatescha: «Nomina unanima!»

«Salter, vinavon cullas autras!»

«Tgi ch'ei dil meini de tarmetter P. Baseli Veith, decan della venerabla claustra de Mustér, sco deputau tiel general de Mont, ei supplicaus de tener si maun!»

«Si cun el!» resun'ei ord l'entira raspada. Sia tscharna ei aschi biala e perfetga sco'ls feins e flurs d'in prau en emprema fluriziun. Tgei honor per in um vegl!

Il mistral declara: «Jeu constateschel danovamein biala ed unanima tscharna en tuts graus.»

Ussa declara signur landr. Theodor: «Umens de cumin, essend che nies auldtitgau mistral regent ei sez en tscharna, supplicheschel jeu il salter de far la tscharna sin el!»

«Ho — dei!» Ina biala tscharna, mo buc aschi cumpleina sco quellas dils dus emprems. — Vevan ils umens de cumin forsa observau che lur mistral seigi anzi muschs e tremblonts . . .? basta, signur landr. declara era quella tscharna per cumpletta.

«Mo ussa aunc enzatgei, mes cars umens de cumin. Versaus ed experimentaus pertenant talas e semigliontas delegaziuns, fetschel jeu attents la tschentada, ch'ei fussi de grondissima impurtonza d'era aunc elegier in mulsier-mediatur, per tratg d'unien denter nossa delegaziun ed ils parlamentarizans franzos — e per quella rolla anflassen nus buc in meglier che reverendisim Segner Pader Placi a Spescha! El ei gie la persuna la pli adattada per quella missiun — e quei per raschun ch'el ei staus il sulet magister che dumignava il studetgel argien-viv de Mont, da lezzas uras. E nus savein

esser segirs ch'el damogna il schani aunc oz . . . E buc il davos perquei che P. Placi carezescha sco negin nossa claustra, Mustér e l'entira Cadi — e quei malgrad, ni meglier detg: gest perquei ch'el zuppa buca sias simpatias per las bunas vards della Frontscha hodierna. Perquei: Si cun el!»

Ti dieunuardi tgei tscharna serrada ed uliva, gnanc de paregliar bucculs pli bials uauls claustrals . . .

La caussa ei perfetga! La delegaziun semetta immediat sin via; ordavon P. Baseli a cavagl (sin in sc'in tschut!), muort sia vegliadetgna, e suenter ils auters treis.

Il cumin vegn serraus ed ils umens semettan encunter casa, cullas armas zuppadas sut la tschoppa, tgi cuntents e tgi meins cuntents, mo tuts cul sentiment che la delegaziun havessi buca saviu vegnir componida meglier. Gie, in vegl els 80 manegia, mond cun siu vischin encunter Sumvitg: «Bien che nus vein giu oz Sia Sabientscha landr. Theodor che ha puspei dau la viulta, schiglioc tgisà . . .?»

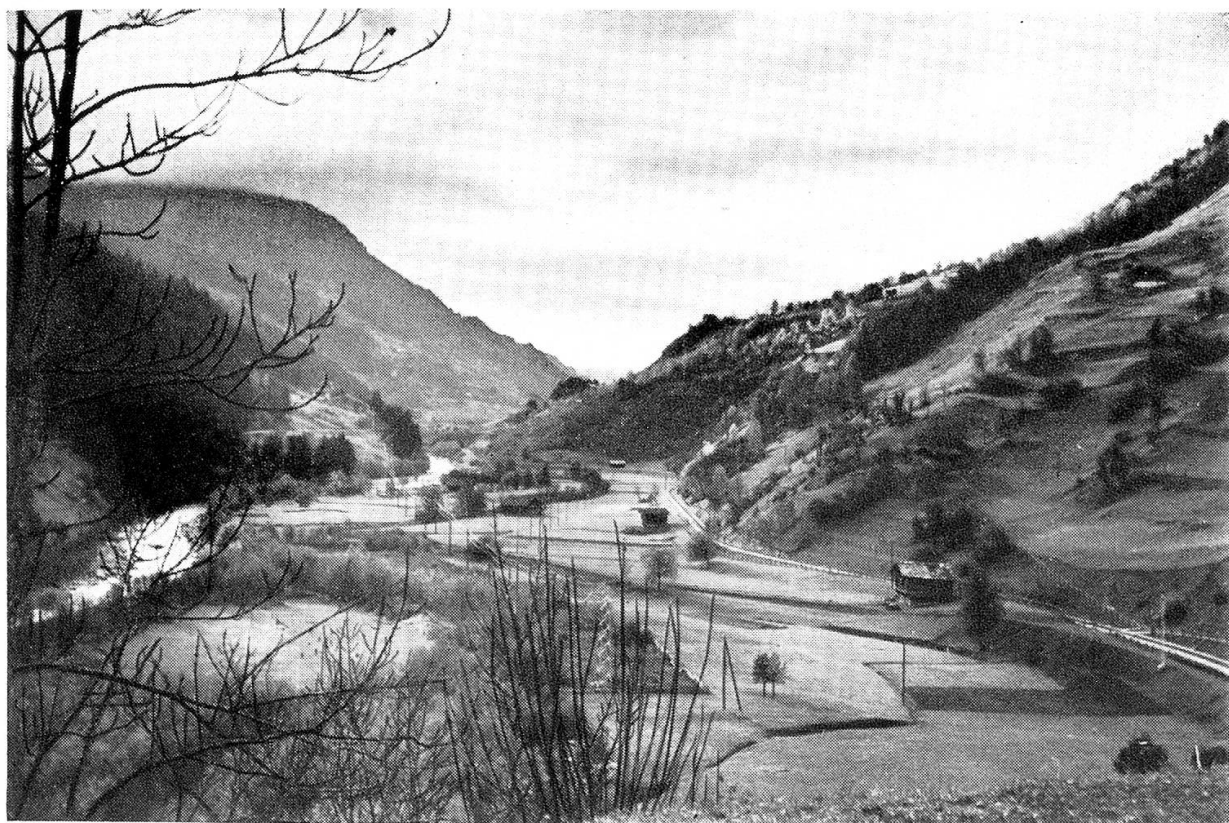
E Toni tschaghignond de quei mal, bandunond il prau cumin siper Tin: «Neu, lein i giu tiella Rosa Scarvon e fa dar in «compromiss», aber in romontsch lu! Beincapiu! Jeu paghel il compromiss e ti las mesas. Tscha!»

* * *

Il viadi della delegaziun da Mustér a Plaun d'Autras, fa bunamein tschera de pelegrinadi. Las suprastonzas de vischnaunca sper via, sco era cuitgs d'uclauns ed uclivas, cumpognan «la delegaziun dils treis» ed aunc «in», d'in vischinadi a l'auter, serecumandond de po turnar a casa culla pasch, perfin sche quella custassi depli che la battaglia de Cons. Sto esser che las novas davart il cumin de pasch de questa damaun, veva plaschiu il meglier, giu e giu. Commuentai e rinforzai d'in sustegn aschi general, van ils pelegrins della pasch cun plascher encunter a general de Mont.

A Plaun d'Autras, sper Danis, entaupa la delegaziun de cumin general de Mont e siu stab. In tschancunet avon che vegnir ensemen, scutina P. Placi ellas ureglias ad Anton de Castelberg: «Mira leu nies Trips (= quei era il surnum de de Mont, entochen ch'el fuva aunc student a Mustér), aunc adina gronds e bials, e ses egls de stroli aunc adina ils medems! Con bein ch'el sesa sin siu cavagl alv; tgei bellezza statura en sia excellenta mondura: mintga quarta in general! — Ed ussa fai pulit e tractescha il schani de general; buc emblida.»

Stai ontier s'avonza de Castelberg cun tut respect avon general de Mont en posiziun de cumandant, fa ina reverenza — buca ual tocca plaun — en tutta duida stema, ferton che dus officiers dil stab, plein creanza sco'ls ein per ordinari, gidan il venerabel decan giud cavagl, stuend morder il rir sils dents davon, pervia de siu tguli pendureglias, eris sc'ina vacca de 14 vadials.

Fotogr. G. Darms, Glion

Plaun d'Atrás dadens Danes

«Sia Eccellenza, signur general de Mont!» (P. Placi, stend davos noda, q. v. d. davos il clepper de P. Baseli marmugna: «Momo, grad general ed aunc uestg s'el lu tuttina buc!») Salid respectuus en num de nies ludeivel cumin della Cadi.» Ed uss aunc ina reverenza, strusch ina quarta pli bassa che la naturala altezia de siu tgaù. «Incarricai dalš umens de cumin, vegnin nus tier vus sco delegaziun officiala, per encurir la pasch ch'ei deplorablein scungirada ord vitgs ed uclauns della Cadi. Havend nus la rara ventira de saver contrahar cun in affon de nossa tiara, sperein nus fermamein d'anflar oz quei che nus encurin cun sincer desideri: la pasch, la suletta custeivladad che sa far ventireivels in pauper pievel ellas stretgas . . .»

Tut commovius e ventireivels de puspei inaga, suenter dus decennis, udir la viarva de sia mumma e de sia ventireivla affonza, sa il losch general gl'emprem mument buca tgei prender amauns, per zuppentar vi ils bials sentiments de siu cor — e perquei dat el viden ina zipplada culs sparuns ellas costas de siu bellezza tguli che quel dat in segl desperau e fa ina sturnialla che la delegaziun sto tschessar sin distanza.

«Auldtitgada delegaziun officiala», fa uss il general per romontsch e cun tschera solemna, «ussa che vus veis fatg ina tuppada maisudida, che vus veis clamau ils Austriacs: igl inimitg incarnau della Frontscha en vossa tiara e fatg patg cun el, haveis vus aunc la gaglardia de pretender la pasch! Carteis vus che jeu seigi mo in cuntscha-vischala, in parler . . . ? Fetg humiliteivels pareis buca ded esser vegni dapi ils 20—25 davos onns! Capiu?»

In mumenet stat la delegaziun cheu, sco sch'ella vess survegniù ina frida mortala. Mo vesend ussa che Anton de Castelberg sa buca per tgei cantun della corda trer, s'avonza P. Baseli avon il general, siu discipel de tschels onns.

«Aulttschentau signur general! Pilvermò, la pasch ei in grond scazi, il pli grond de tut ils pievels e naziuns. E sche la pintga naziun de tiu bab e tia mumma (P. B. entscheiva tutenina a titular!) ha cartiu de stuer defender la libertad cun las armas enta maun — cun las armas de lur babuns che stevan gia tschentaners si surcombras, essend els dapi il temps dellas partidas daventai in pievel della pasch — sch'ei quei franc e segir buca stau in puccau encunter il spert patriotic. Quei che la Frontscha ed auters pievels guerils creian d'astgar far, ha nies pauper pievel fatg mo per stuer. Buca per mal, mo has ti forse empriu enzatgei auter ord l'istoria della patria, dal temps che ti eras aunc miu carezau scolar? Jeu sai che ti has buc aunc emblidau lezzas lezziuns! Neve buc?»

Havend P. Baseli tucchau il gnierv sil viv, vegn general de Mont aunc pli confus — e simulescha direzia dil cor.

«Defensiun en honor, e tut laud alla victoria! Mo tgei victoria ei quei stau sils Cons de Desertina? Barbaria senza confins, pareglionta cun quella dils Huns. E vies saung haveis vus buca spons per vus e vos affons, mo-bein pil pli incarnau inimitg de nossa Frontscha! Ni stat ei forse buc aschia? Enschei!»

P. Baseli che veva sia veta disapprobau il crudeivel combat cun las armas stermentusas dils perdavons, sa buca tgei risponder quei mument, essend ch'el ha mai simulau. — Tgei penibel silenzi — sc'ina perpetnadad. Temend signur mistral regent ch'ina roda dil carr pudessi piarder in pissi, e l'entira carravana de pasch ir en tgaubrochels dalla plaunca giu tocca Rein, s'avonza dus pass e perorescha, schebein cun empau tema e snuezi:

«Sia Grazia, signur general!» (P. Placi sto bunamein sburflar ora, stond aunc adina davos il cavagl della pasch de P. Baseli: «Momo, ussa fa'l aunc vegnir avat nies pauper Trips en ballontscha!») En num dil ludeivel cumin della Cadi ch'ei en grond imperfetg e che desiderescha nuot pli fervent che la pasch culla Frontscha victoriosa, damondel jeu . . . Sia Generalitad per las condiziuns de pasch.»

Encurschend general de Mont la malpazienza de siu stab e vesend las furiusas fatschas de sia schuldada, che vevan fatg plein marveglias il tscherchel entuorn la delegaziun ed il general che tschintschava in lungatg dil qual els capevan mo mintgaton in plaid, di de Mont cun vusch franca e resoluta — ed era quei per romontsch (per cletg!) —:

«Nus essan schuldada della gloriosa Republica franzosa e buca disai d'in tal tractament d'uiara sco igl ei daventau a Mustér! Mia schuldada ei irritada, jeu capeschel ella; ed ella pretenda vendetga, empei de cunvegnientscha e pasch che vus tenesses probabel tuttina buc!»

P. Placi, il profund encunaschider de siu scolar predilect de tschels onns, auda clar e bein il battacor de siu preferiu, schebi ch'el stat aunc adina in tschancunet davos noda, q.v.d. davos il miserabel clepper . . . Mo ussa po'l buca pli seretener; el vegn davosneu e stat en si'entira semplicitad e sinceradad avon il Trips dils onns de scola.

La delegaziun dils treis en emperfetg, ha il sentiment ch'in aungel della pasch seigi sgulaus giu da tschiel. Lur tscheras sesereinan. Mo buca meins la fatscha de general de Mont che veva buc aunc observau «siu» Pader Placi.

In migeivel e cordieivel surrir disfa sigl amen la fatscha faldada, plein tschachèra artificiala ed igl ei sco sch'il bien sulegl de perfetga buontad resplendess orda quella. — In segl ord siala e «Trips» ei gia sper il car magister de tschels onns. P. Placi porscha il maun e general de Mont peglia e tegn quel cun omisduas brauncas. Els encardens de ses egls tarlischan duas larmas gest aschi bialas sco las cristallas de siu P. Placi. Il bien e leggher Trips dils onns de scola emblida immediat «il general», siu stab, sia schuldada e betscha il carissim magister dils pli bials onns de sia veta amiez il frunt.

«Il betsch della pasch, neve Trips?» De Mont sto sesfurzar de buca singlutar. — Quei gèst aschi natural e sincer, rumpa il glatsch entuorn entuorn, tonpli che de Mont peglia P. Placi en bratsch e patarla cun el sc'in ierfan che ha finalmein anflau sia mumma carezada. P. Placi, aschi commovius ed embrugliaus, sco aunc mai en sia veta, senta per l'emprema

ga dapi treis decennis ina caulda rugada giu per sias vestas cotschnas sco strieunas . . .

Stend en rudi entuorn lur venerau ed aulttschentau patriot, e sediscu- rend sco buns amitgs dalla politica della Cadi e bia auter, ein els secunvegni e d'accord en in hui. A P. Placi ed a siu confrar paran tut ils presents in'armada de veritabels aunghels della pasch. General de Mont cloma siu scarvon d'uiara ed en dus treis tratgs ei il patg de pasch e buna cunve- gnientscha formulaus e sigilaus. Seglius sveltamein en siala, sco tschels onns sur la crappa grossa d'Acletta si, pren general de Mont posizien de cuman- dant e prelegia a tuts, per franzos e per romontsch:

«General de Mont, cumandant della truppa de reserva, subordinaus a generalissim Massena e la delegaziun dil ludeivel cumin della Cadi, han serrau e sigilau il sequent contract de pasch:

Primo: Il cumin della Cadi garantisce il ruaus e la submissiun della populaziun e surpren la grevezia d'alimentar las garnischuns franzosas. Secundo: Cheuencunter segirescha il general alla tiara la libertad della religiun e della proprietad. Las truppas austriacas daventan perschunieras dils Franzos.

Il sura attestan e suttascrivan:

Per l'armada franzosa: General de Mont

Per il ludv. cumin della Cadi: Mistral regent Giochen Cagenard, An- ton de Castelberg, Pader Baseli Veith, decan della ven. claustra de Mustér e Pader Placi a Spescha, conventual della claustra de Mustér.» *)

* * *

Tgei bellezza maletg de Danis naven e della Cadi siadora! El recent sulegl d'emprema-permavera vesein nus in til aschi remarcabel, sco forse mo inaga aunc ell'istoria della tiara: cura ch'ils victurs della Tgalavagna han fatg ina viseta a Nossaduna ed alla Claustra de Mustér . . . Ordavon vegn il til aviarts da general de Mont e dretg e seniester ded el cavalche- schan ses dus pli cars magisters de pli bauld. P. Placi leva saver nuot ded ir a cavagl, mo general de Mont ha manegiau che quei stoppi esser gia pervia della simetria — e tgei ha el vuliu far auter che far obedienscha al general ed in plascher alla nobla purschida d'in ault officier dil stab ch'offrescha cun tutta gentilezza siu agen cavagl . . . Suenter els vegnan ils dus ulteriurs delegai ch'ein cuntents sco olmas d'astgar ir a pei; lu suonda il stab en loscha cavalcada, epi ils treis regiments schuldada beinarmada.

Con leds nos delegai ein, stend silla muota de Tiraun e mirond ana- vos silla liunga suite che vegn buc ella tiara per far vendetga, mobein per francar la pasch!

*) Jeu selubeschel de far attents cheu silla scena drammatica de Sur can. dr. Carli Fry: „Sil Plaun d'Autras a Danis“ comparida en Tribuna Romontsch nr. 8, giugada pliras ga, denter auter era el Studio Turitg. Sur Carli ha scret sia scena drammatica en vers e rema. — La sura scena ei d'ina autra tempra, e mo prosa.

Ils treis cavaliers davontier han gia d'uriala emblidau l'uiara ed era il patg ual fatg sil Plaun d'Autras a Danis. Els vivan e selegran en quei ch'ei vargau ed ein tondanavon incantai de lezs onns, ch'els dessen bugen neu ils dus decennis vargai, lur carrieras e lur success, sch'els savessen striunar en veta reala in soli de quels onns plein ventira, senza tac e senza umbriva. Els frestgentan si schabetgs ed aventuras dil «Trips», oz il pli bi general dell'armada franzosa che cavalchescha aschi humiliteivels e de buna luna denter ils dus paders de Mustér, ch'ein loschs sco pivuns de lur studetgel de tschels onns, dil herox che dumignava gia lu tuts e temeva negin. E mintgaton audan ins risadas ed orda tuts treis il rir sonor de buna luna de P. Placi che ha tschaffen de tentar il Trips e far endamen a quel sias filistuccas e filibergas.

«Gie, saveis aunc P. Placi, co nus fagevan teater! Tgei plascher che jeu vevel, cunzun cura che vus devas a mi la rolla principala. Safermust en! Per mei eran quellas rollas veta reala, oravon tut leu en quei toc «Sut crunas jastras». Sche jeu sbaglel buc: ina cumedia de landr. Theodor, cun canzuns de schuldau, componidas da siu frar Liberat? — Saveis aunc, jeu erel capitani en gliez toc humoristic; ei era quei onn che vus vevas mussau a nus per l'emprema ga de far teater?»

«Secapescha che jeu seregordel aunc de lezzas sbarradas», fa P. Placi, «mo pertgei che jeu vevel dau grad a ti lezza rolla e buc al Caprez, seregordas ti forse buca pli? Ti tenevas gia da lezzas uras culs Franzos ed il Caprez era da gliez temps pils «Kaisers» — ed eis vegnius in di giun cella tier mei e fatg valer che jeu seigi era pils Franzos. E fatg fletamus has ti siper mei ed il davos perfin entschiet a schar seglir ils larmins! Ed jeu, asen de stgellas, hai dau la rolla a ti, schebi che Caprez era 4—5 onns pli vegls che ti e bia pli gronds. Sas aunc...?»

«Gie, exact e bein, sco sche nus vessen fatg pér ier gliez toc. E quei che landr. Theodor veva detg suenter la representaziun, tuna aunc adina en mias ureglias: de Mont, sche ti giogas in di tia rolla aschi real e bein sco silla tribuna, sche vegnas ti buca mo capitani! — Contas ga hai jeu pli tard stuii dir a memez: Entochen che ti fagevas aunc teater a Mustér, giugavas ti internamein la veritabla veta reala, ed ussa che ti eis ella veta... contas gadas has ti stuii e stos ti aunc far cumedia — exteriura!»

«Gie, oz per exempel, giu sil Plaun d'Autras sper Danis, has ti all'entschatta fatg smaladet bein teater.»

In mument queschan tuts treis sin quellas remarcas aschi aviartas e sinceras. Mo vonzeivi semeina general de Mont puspei inaga viers P. Baseli, manegiond de quei malign: «Jeu garanteschel miu tgau che vossa cumedia della hodierna delegaziun ei vegnida studiad'ora da landr. Theodor e messa en scena da nies regissur tscheu da vard dretga. Neve, P. Baseli?»

Il bien vegl che veva sia veta mai fatg teater, numdir zuppau la verdad davos ils umbrivals, dat ina remarcabla tschaghignada vi sin P. Placi. General de Mont vesa quei e capescha quella mimica — ed empei de far ina

sgnocca, tuts treis che dattan ora ina risada ch'ina entira umbriva tgapers seglian si e sgolan fagend «qua — ha — haha, ha — ha qua» visi las ruinas dil casti de Zignau...

Arrivai a Trun, cala tutanetgamein lur ventireivla paterlada. De Mont semida puspei ella rolla de general ed ordinescha che las cumpignias austriacas, stazionadas cheu, vegnien desarmadas, fatgas perschunieras e menadas stante pede a Cuera, sut survigilanza militar d'ina de sias cumpignias. Vesend a marschond quellas sut igl Ischi ora, manegia signur mistral regent si per Anton de Castelberg: «Per quels herox della bialaura stund'jeu mal buca smiul. Grazia a quels schuloris fussen nus stai cotgs tuts ensemen ils 7 de mars, havessen buc ils pals e stadals de nossa puraglia dau petta-pagada!»

Suenter ina cuorta e honzelia viseta a marschall Caprez, igl anteriur e pli vegl conscolar de general de Mont, semettan ils treis amitgs puspei en siala, las truppas stattan si e «tambour battant» marscha l'armada tras Trun ed encunter Mustér. Serabitschai entochen o Prau S. Placi, spel casti de Chischliun, sepresenta la claustra en si'imposanta bellezza. Il sulegl della sera betscha ual la venerabla miraglia, e las casas de Vitg gia ell'umbriva, fan sco de sezzupar sut las alas della clutscha plein quitau. En vesta ad ina schi carina ed idillica scena de veta pacifica, po general de Mont buca seretener de dir si pils paders: «Con leds che jeu sundel uss, d'haver dau triev e suatientscha a vossas supplicas. Aschiditg ch'il destin de Mustér, la patria de mia cara mumma, Dieus haigi si'olma, ei en mes mauns, duei negin storscher in cavegl a Claustra e Vitg! Con ventireivels che jeu sun oz d'haver empriu de far obediendscha a vus, mes cars paders e magisters!»

General de Mont cun siu stab vegn supplicaus de prender quartier en claustra. Quei daventa cun plascher. Tgei sorpresa e tgei admiraziun per el e siu stab d'anflar ils blessai de Loison en cumpleina reconvalescenza. General de Mont, seregurdond dellas sgnoccas de P. Placi, fa la remarca si per el: «Quels schanis ein pli cuntents ch'ils mulauns en ina mignucca vedra». Els rian dacormein. E pér quei ch'els audan a raquintond ils blessai sez! Gliez fa seglir a beinenqual officier ils larmins osum ils eglis. Sco ei para, ei oravon tut P. Placi lur diu, mo era ils auters conventuals, returnai plaun a plaun en casa de S. Placi, vegnan ludai ed engraziai. General de Mont che salida e plaيدا cun in e scadin dils blessai en cumpignia de P. Placi, po buca seretener de dir ad el cun sincera perschuasium: «Vos purs ein sedeportai sco tons selvadis, mo vies maun aschi human e misericordeivel ha fatg bien per tut. Entochen quest'ura, dapi l'entschatta del'uiara essas vus e mo vus il sulet salvader de Claustra e Vitg, e sch'ei dat ina giustia sin quest mund, meriteis vus in di in monument per regurdiendscha perenna.»

«Ussa cala tuttina cun tias sentimentalitads de femna veglia. Jeu hai fatg mi'obligaziun e nuot auter. E lezza ni pretenda ni mereta de quellas cumedias mundanas. Has capiu?»

P. Placi, ch'era presents a quei act official, supplichescha per ina dubletta cun sigil — e catscha quella el sac dadens de sia rassa.

* * *

Capitel V

La sulevada sursilvana

General de Mont sa buca guder bia bials dis a Mustér. El vegn strusch a riva de visitar la casetta de sia mumma ad Acletta e la fossa surcarschida cun pastg o S. Gions, ch'el vegn surura puspei dirigius encunter in'otra vallada grischuna. Il secund di de sia dimora a Mustér, cavalchescha in currier d'uiara da Porta-cotschna en e surdat a de Mont in'ordra pressanta, tarmessa dal generalissim Massena, ord il quartier general a Cuera si Cuort. Igl ei il camond de bandunar immediat Mustér e la Surselva cugl entir contingent schuldada, resalvond tschun cumpignias ch'hagien de restar anavos sco garnischuns e che seigien de reparter ulivamein, tenor grondezia e purtonza, sillas vischnauncas sursilvanas. El (gen. de Mont) haigi de vegnir spert en agid al general de divisiun Lecourbe ch'opereschi en Giadina.

General de Mont rimna ses officiers entuorn el e dat exactas ordas che damaun marvegl dellas quater, cura ch'ils emprems tucs clomien ils paders tiella devoziun, haigien las truppas de semetter en moviment viers Glion, Valendau, Bonaduz e da leu enviers Giadina.

Udend quella nova, ils de Vitg e dils uclauns ein cuntents e pli che cuntents, vevan els gie duront quels 2—3 dis strusch saviu co recaltgar il de viver per tontas buccas, tonpli ch'ei era ussa permavera ed arcuns e festa de ligiongias vids e schubers sco'ls irals suenter ver scuoss e vanau. Era ils paders ein cuntents che zulèrs, nuegls, clavaus e clavaziels vegnan puspei deschuldai, essend ch'ina tanienta mahoia schuldada magliava si preit e paglia.

L'otra damaun, empei de dir las matutinas, cumpogna Pader Placi «il Trips» entochen o S. Placi, nua ch'el pren congedi dad el cun presentiments ils pli stgirs. Turnond cun tgau sbassau da Crucifix en, di el siper sesez: «Sch'ils nos fan uss aunc ina solia tuppada, sch'essan nus piars: tuts, finadin, claustra e pievel, pertgei finiu sia missiun en Giadina, vegn el ad ir el Tirol. Ils auters officiers franzos che jeu enconuschel per part, ein plitost utschals de rapina, utschleglia della notg d'absolut negina capientscha per nies pievel e sia situaziun...»

Paucs dis mo, ed ils presentiments de P. Placi secumpleneschan. — Ina damaun a bunura scurenta in commissari d'uiara, accumpignaus de quater husars, tut a galopp da claustra si... Essend ch'ei setracta d'in Franzos e d'ina fatschenta officiala, vegn il «pader franzô», per schabetg

aunc adina administratur della claustra, clamaus ord cella e giu von porta. Ils tschun salidan il pader en fétgas en perfetga posiziun militar. Descendius dil cavagl, prelegia il commissari l'ordra de general Massena, che pretendia d'extrader immediat ina contribuziun d'uiara de 100 000 flurins. P. Placi sto sbargatar in techet las combas per buca dar entuorn. Mo revegnius aunc ualti spert, vegn sia veina grossa sc'ina terschola sul frunt giu, ed el explodescha semigliant ad ina granata:

«Signur commissari Bouernier! Jeu protestel en tutta fuorma encunter quest act de violenza e malgiustia enviers nies convent. Entochen uss ha la claustra fatg nuot auter che discusseglia l'uiara al pievel ed ultra de quei havein nus aunc tgirau e curau vos blessai della battaglia de Cons. E dil reminent, cheu ein ils mussaments!» — E schend quels plaids, seglia el cul maun viden siu sac-dadens della rassa e presenta las brevs de general de Mont e Loison e duas ulteriuras digl ambassadur Guyot.

Igl engurgniu commissari sursgola las brevs, remetta quellas puspei els mauns de P. Placi e di en tun impertinent:

«Quei scrivam cheu va tier a mi nuot! Jeu sundel cheu per camond de nies suprem commando d'uiara en Svizzeria ed hai de far nuot auter che mi'obligaziun e quei tonpli che tuttas pli novas ordras d'uiara annuleschan ipso facto las anteriuras!»

«Mo in mument, mes signurs, jeu vi dabot rimnar il convent per tractar la caussa ed allura purtar a vus il conclus de quel. Entrei denton e prende in refrestg.

«Gliez lein nus far bugen, mo quei che pertegn nossa missiun, dat ei nuota de marcadar. U ch'ei vegn acceptau ed exequiu tut alla buna, ni che vus haveis damaun a sera gia in entir regiment si dies che vegn lu franc a siglientar vies mischun en in mun-crappa. Capiu? reverend Segner pader?» Senza far d'envidar duas ga, suondan ils tschun utschacs de rapina P. Placi si von porta-clausura. El stgalina ch'ei tut trembla atras ils liungs corridors claustrals. Frà Columban catsch'ora siu tgau-marveglia e bunamein sespuenta:

«Cun tgei hosps dil huz vegnis vus puspei cheu? Quels areischens che nus cartevan ussa scalpri e scalpri!»

«Ussa po buca cumedias, miu bien. Dai zatgei solver a quels fomai; els ein cheu en missiun officiala, ni manegias ti forse che jeu haigi clamau quels en claustra sco novizs?»

«Porta la tatta vi», marmugna Frà Columban, mussond cul maun de vegnir als «sbiers dil Nauchi» sco el numnava finadin Franzô, il meglier sco il mender. Sfraccaus sin dar entuorn da quei niev buordi quitaus, percuora P. Placi cella per cella e cloma tut ils conventuals a quei urgentissim capetel. Serimnai plein tema ed anguoscha, P. Placi fa part il camond de Massena e deplorescha sil pli viv ch'il cau e bab della claustra fetschi aunc adina vacanzas a Breil, empei ded esser cheu, nua che sia pli urgente obligaziun fussi ded esser. Ei detti la finfinala muments historics pertuccont igl esser e buc esser della claustra — e mo cun sevilar e fugir seigi buca

fatg! Quella ga — la suletta en sia veta monastica — ein tuts de sia oppiun. Il convent dat la finfinala — savend ni nu'en ni nu'ora — tuttas competenzas agl administratur provisoric della claustra . . .

Il capetel ei staus cuorts, mo aunc pli cuorts il contrahar cul commissari. Lez stat semplamein sigl exequir il camond e la missiun adossai ad el e declara per la davosa ga: che sch'ei vegni buca dau triev all'ordinaziun de siu parsura, la claustra mondi si en flommas suenter ch'ella seigi svidada dad els sez — e quei gia damaun a sera!

Suenter haver dau part questa davosa declaraziun dil criu commissari, ston ils conventuals sesutametter e quescher, tonpli che la convenziun d'anno 1643, fatga denter la ven. claustra ed il cumin della Cadi scheva, che l'obligaziun de purtar contribuziuns imponidas ad ella, stoppi vegnir exequida senza puder recuorer agl agid dil cumin . . .

Aunc quella sera tarmetta P. Placi en num dil convent in currier tiegl avat Luregn a Breil, culla hoflia, mo decidida cunzina de termetter immediat tut ils daners ch'el haigi leu cun el, ni che la claustra vegni intschendrada en 24 uras! P. Placi, seresolvius de tralaschar nuot per liberar la casa de S. Placi — e quei schebi ch'el era buc ual il pli beinvesius, semetta aunc quella sera vid la meisa de scriver e visa giu per scret tut ils davers della claustra viers il pievel, supponend zuar che quei vegni buca ad haver grond success. Mo tgei fan ins buca per salvar il center cultural dil pievel sur-silvan?

Aschispert veva «il Luregn» aunc mai fatg combas: l'autra damaun dallas sis ei il currier claustral anavos en claustra, cargaus cun in sachel de lenziel, cuntenent 8000 flurins. P. Placi declara als sbiers ch'en daner blut possedi la claustra buc in soli bluzcher depli . . .

Commissari Bouernier — aschia senumnava quei biergnachel — mira de quei suto e fa valer ch'in signur de Cuera ch'el enconuschi fetg bein, haigi confidau ad el enqual caussa davart certas custeivladads dil convent de Mustér: «E sch'ei tonscha buc en daner blut, sche allo! neudo culs scazis, ni che nus encurin els, mo lu savess la pustettia vegnir aunc pli grassa!»

«Sil pli pauc aunc inaga ton, vess el bein saviu tarmetter», tratga P. Placi per sesez; «esser essan nus ella lozza tochen schenugl, mo tgei lein far? Tgi ch'ei tups, ei tups peradina, scheva l'onda Leina ch'era bia pli perderta che tut ils Luregns.» — — —

«Gie, mes signurs, sundel jeu forse la cuolpa che nossa claustra ei paupra? Co leis vus pretender de nus tons mellis flurins, cu nus vein negina facultad de num e stuein esser engrazieivels al Segner, sch'el mo dat buns onns de fretg, per buca che nus stueien murir dalla fom!»

«Mo buca flausas! Nus essan era pronts de prender en rauba empei de flurins e scheltadublas . . . Neudora cun vos scazis «historics», argenteria, aur ed ivur ect . . . Nus havein aunc autras fatschentas e stuein esser damaun a sera a Cuera. Vinavon!»

«Bien, fagei il plascher e mei cheu en quella stanza, entochen che jeu culs paders havein recaltgau tut quei che pudess forsa summar vossas malgiestas pretensiuns.»

E P. Placi vi e da claustra en, sco sch'el vegness persequitaus de laders. Frà Crispin, cargaus sc'in mèl, sto serender cun el giun tschaler e d'ina porta zuppada aunc pli anenagiuden, nua ch'els deponan ils pli custeivels scazis d'art.

«Quei cheu duei mai vegnir tuccau en da detta tschuffa, ladernatscha; fuss la pli biala!»

Allura ascendan els dus puspei las stgiradetgnas dils tschalers claustrals e portan neutier cun grev cor e larmas els eglis ualti tut las custeivladads de secunda garnitura, mo ch'ei per els zaco aunc pli encarschidas, essend quellas onn per onn e di per di stadas en diever a caschun de fiastas claustralas e popularas; denter auter 22 calischs sularai, ils biars de bellezza stil gotic e baroc, dus bésts d'argien massiv, representont S. Placi e S. Sigisbert.

Surdond quels, laian ils biars dils paders seglir las larmas. Observond quei il sbier Bouernier, fa el aunc la tarladida beffa: «Quels dus cheu ein bein i inaga pil mund entuorn a perdagond igl Evangeli? — Bien, els duei-gien puspei complenir lur emprema missiun e turnar ad ambular... mo quella ga en fuorma de buna buneida — ed en survetsch digl evangeli della Republica Franzosa! Capito? ...»

Frà Mehel aulza ses dus pugns sco mogns e vess bugen splattergnau pettaplat quella tèsta fiergna, mo per cletg e ventira pon ses confrars retener il gigant...

Ussa vegn ina bellezza monstranza gotica valetada — e con malgest — mo tenor la peisa d'aur ed argien. Quella genira de grefflas-giavel, vesa mo il metal. Tgei suspir de dolor ed indignaziun va tras la retscha dils paders, curche quels tarladi mauns vezius ed enguords peglian en la Casa digl Altissim, ovra artistica dil temps miez, l'epoca la pli preclara de tuts tschentaners. — Allura brauncan ils sbiers tschun pèra vanettas de messa ord argien spir e tschun cruschs de rara bellezza: ina de rubin cun in Cristus de fina smalta, in'otra de veritabel smaragd, regal dell'Imperatura Theresia.

Ed ussa finalmein cala la processiun de nunapprezieivlas custeivladads artisticas ed historicas.

«Mugns», fa il commissari de ghegna-fiergna, «quintau rubas e strubas, po quei plunder cheu sil pli far ina summa de 50 melli flurins en valeta reala. Perquei neunavon cun tschels 50 000, seigi renschs ni custeivaladads.» P. Placi serabaulza:

«Commissari-burgheis! Quei ei tut quei ch'ei cheu ed ha valeta! Tut gl'auter che resta, ei il ner necessari che nus paders duvrein di per di tiellas sontgas funcziuns!»

«Ton sco jeu sundel orientaust, fageis vus diever de tagliors d'aur ed argien a vos cribis-crabis e bschu-bschuis che vus numneis sacrifici della s. messa; hahaha... Fa ei buc era cun cups-lenn e cups-crap? Ha, ha, ha...»

P. Placi e ses confrars sesnueschan: Ei la tschera de quei tarladiu buca la gomia diabolica en persuna?

«U ils tigliers ded aur e d'argien ed aunc auter pli, ni che vies igniv vegn arsentaus dil taliter damaun a sera. Fagei sco vus leis...»

Sdegn e sgarschur tschaffan il triepel paders aschi ferm che tuts sezacudan. Frà Mehel po buca pli seretener; el s'avonza cun ses dus pugnuns aviarts sc'ina zaunga e fa tschera de strunglar la fiergna — e franc ch'ei havess buca duvrau duas strucladas! Mo cheu s'avonzan ils quater sbiers cul det sil tgiet-pistola e Bouernier sgregna:

«Anavos; treis pass anavos, ni che vus ed ils auters essas della mort!»

P. Placi che steva enamiez las duas partidas sesburitschidas, sevolva cun tutta migeivladad enviers Frà Mehel ed ils paders: «Purtass neu murir pervia de quella razza dil huz. Nus stuein viver, per buca schar spazzar la casa de S. Placi. Seigies prudents!» E semanond viers la sbiraglia:

«Vus pareis de quintar mo la valeta materiala d'ina caussa. Vegni, en circa 20 onns hai jeu rimnau ord nos cuolms il pli custeivel che schai en sia greppa, en siu intern: ina renconuschida collecziun de cristallas, las pli bialas digl entir intschess, naven dil Munt Avelin al péz Bernina. Jeu carezel quella sco la poppa de miu egl, mo aunc pli cara ei a mi nossa claustra, il center de religiun e cultura e dil spert ideal della tiara. Per quei vi jeu unfrire era quella custeivladad che munta — vus astgeis crer a mi — la mesadad de mi'olma...»

Arrivai che tuts ein el sempel, mo splendurus cabinet de cristallas, mira il suleagl ual da finiastra en. Ah, tgei tarlischur! Ils tschun representants della stgiradetgna tschurventa quella bellezza naturala tondanavon ch'els ston gl'empremer tener la palma-maun avon lur egls, endisai vid lavurs della notg ch'els ein. Bouernier, sbier numero in, lai dar la liua dalla queida ch'el ha de sfugatar en quellas bellezias de «reala valeta». E per discletg e sventira observa quei tgaun de catscha aunc il custeivel herbari de P. Placi che steva ella medema stanza. Mo revegnius in techet de sia sorpresa, di el de quei schetg si pils paders plein marveglias: «Jeu admirel quellas custeivladads, mo pli che 20 melli flurins ei la valeta reala de cristallas ed herbarias buc! Per quei neunavon e ton pli spert culs restonts 30 000 renschs!»

Tgi sa, tgei avat Luregn vess detg oz davart quella «crappa nauscha», sco el numnava las cristallas de siu pli «curios pader»?

Mo ussa lai P. Placi liber tut ils registers: «Schaziada de laders! E buc auter. Cheu il mussament!» ed el tilla neudo de siu sac-dadens ina brev de siu amitg Guyot, ambassadur de Frontscha a Cuera che scriva, suenter haver giu fatg ina viseta a P. Placi en claustra. En quella steva scret denter auter: «Vossa collecziun de crappa custeivla, d'ina bellezza nundescrivibla, quentel jeu che vali sil pli pauc 50 000 renschs...»

Havend legiu e remess la custeivla brev a P. Placi, manegia il mulissier dil ner: «Podà ch'igl ambassadur Guyot ha, en siu entusiasmus per de quella crappa rara, schau far sia plema in pèr segls memi aults.»

«Denigrem! Signur Guyot ei bucamo diplomat, el ei era in um della scienza e specialist en quei tema. Siu schazetg vala e buc il vies.»

«Basta», fa la fiergna, sco sch'ei muntass ina grazia, «quintau tut ensem 80 000 renschs, mo dapli buca bluzcher. Capiu?»

«Bien, per far fin a vies mistregn de gediù, lein nus schar sco igl ei, culla resalva che jeu mez accompognel quella aschinumnada contribuziun d'uiara entochen Cuera avon general Massena.»

«Vus pudesses spargnar quei viadi, pertgei che gidar gid'ei absolutamein nuot.»

«Ton mender, mo nus lein tuttina dar in'empruada. Jeu vegnel cun vus, munta gie quella via per mei tuttina «via de bara.» — Ch'el veva dubi de quella canaglia, e ch'el leva era cumpignar ses scazis per gliez motiv, paleisa el secapescha buc al biergnus Bouernier...

Ei vegn cargau tut alla bahutta e la caravana de rapina semetta en moviment encunter Cuera. P. Placi va traso suent' il carr de laitras sc'in tgaun de guardia e tschunca buca giu egl dallas laitras.

Arrivai finalmein a Cuera si Cuort digl Uestg, el quartier general de Massena, pretenda P. Placi che la contribuziun d'uiara della claustra de Mustér vegni descargada e messa a guvern sut ses egl e sut survigilanza de dus controladers officials de Massena. Fatg quei e retschiert in recipis, senza ch'ils tschun sbiers havessen giu la pusseivladad de catschar lur detta tschuffa ellas custeivladads, supplichescha P. Placi per in'audienza tier general Massena.

Benedius en ed orientaus sil pli bein davart las principalas personalitads della Surselva, conceda generalissim Massena, el medem temps cau dil guvern provisoric retic, quella audienza...

Entrond en l'aula biala cun siu fest enferrau enta maun e passond da forza cun ses calzers de rabaizzas sil bi parchet, glischonts e neidis sc'in glatscher, sto P. Placi sepusar mintgaton sin siu fest, per ch'el vegni buc en brauncas. — Vesend il general la bizara comparsa muntognarda dil «curios pader», digl um original cun sias sinceras simpatias per la Republica franzosa, po el buca supprimer in surrir che di ton sco: Adatg! ti sgratta-pézza, nibutscha che ti savesses ruclar culs peis ensi ella pli biala planira!

«Sch'ei plai, Segner pader? Ch'ei prendien plaz», ed el muossa ad el ina sutga polstrada. Sesend sin quella, ha P. Placi gl'emprem l'impressiun ch'el seigi curdaus en in sbuau neiv, mo vegnend el ni bletschs ni è mo muschs, entscheiv'el a s'accommodar en sia pli che mo tueita situaziun.

«E tgei giavischa igl administratur della claustra de Mustér!» fa il general cun tutta curtesia.

«Ei setracta, sco vus pudeis sminar, della contribuziun d'uiara de mia claustra.»

«Gest il mument ha sgr. commissari Bouernier surdau a mi il rodel de vossa contribuziun e sco jeu vesel, mauncan aunc sil pli pauc 20 000 renschs.»

«Tenor schazetg de Bouernier; mo excuseschien: quei um ha propri buca grond'idea de custeivladads artisticas e culturalas. Nus havein meinau oz el quartier general ina contribuziun che survarga lunsch ils 100 000 pretendi e sco ei para a mi: ina pretensiun senza dretg e raschun. Repassei questas brevs de general de Mont, de general Loison e da miu amitg, ambassadur Guyot!» Cun quels plaids surdat el las encunaschentas brevs a Massena. Lez percuora ellas cun tut quita, ed havend finiu declarà el:

«Ils dus camonds dils generals de Mont e Loison han giu valeta mo aschiditg ch'els e lur truppas ein stadas stazionadas a Mustér. Dil remiment: Ei general de Mont buca staus vies scolar da sias uras ed eis el buc aunc oz vies amitg? — Quei che pertucca la brev de Guyot, sai jeu ord si'atgna bucca ch'el ei medemamein in de vos amitgs. — Mo buc haigies per mal: temps d'uiara valan tals documents buca bia. Vos saveis che buca mo il Franzos di ed experimenta: A la guerre, comme à la guerre! — Avon ch'impunder a vossa claustra ina contribuziun d'uiara dell'altezia encunaschenta ein ils caus della Cadi stai cheu ed han mussau il decret e la convenziun de 1643 cun la ven. claustra — e perquei hai jeu buca saviu auter che s'adressar al convent de Mustér.»

«Malgrat tut, signur general, cartei als plaids de signur Guyot, in um d'honor, e quei ch'el di davart la valeta della collecziun; ina tala ha la naziun nuot a Paris! E la finfinala astgel jeu forsa era regurdar il signur general che mia claustra ha tgrau e giu tut quita dils blessai della battaglia de Cons e quei malgrad ch'ella ha absolutamein giu de far nuot cul'uiara della Cadi encunter la Frontscha.»

«Raschun, Segner pader, mo era nus generals essan ligiai vid las leschas d'uiara che pretendan da nus de confiscar rauba e daners dapertutanavon nua che nus stuein riscar la veta de nossa schuldada e la stema della naziun. Jeu stun mal, de stuer offniar quei ad in sincer amitg de nossa Republica.»

«Mo, signur general, stueis buc era vos quintar cun las relaziuns localas? Jeu astgel dir en conscienza che la claustra leusi els cuolms ei paupra, aschi paupra ch'ella ha oz nuot dil tut pli. Nus savessen porscher oz nuot auter pli che la perschunia voluntaria de nos conventuals.»

«Vos plaids che van ualti a prau cul dir de Guyot, ein segiramein vers e reals. E perquei — essend vos aunc in amitg de nossa naziun — lein nus esser generus e schar suenter la summa de 20 000 renchs che muncassen aunc. Essas cuntents quell'uisa?»

«Tgei vi jeu far auter che ceder alla nunmeritada forza magiura!»

«Dil remiment, Segner pader administratur, saveis vos esser leds e cuntents de vossa nobla amicezia cun de Mont e Guyot, ni che Mustér e la claustra fussen oz mo pli ina ruina. Patertgei vida quei e sespruei de tener a mistregn empau vos purs selvadis e barbarics.»

«General, nos purs ein sedustai sco ei han pudiu, cartend buca senza raschun ch'els defendien lur veglia libertad.»

«Buca che jeu sprezzass lur curascha e lur forza naturala, anzi! Mo lur sistem ei barbarics per nies temps, epi schei tgei che vus leis! E lu aunc enzatgei: sco jeu hai sentiu pliras gadas, dapi che jeu sundel a Cuera el Casti digl Uestg, dat ei giu tscheu el marcau «certs Grischuns» che vessen in smaladet tschaffen, sche nus Franzos spogliassen igl uestgiu ed in-tschendrassen la claustra de Muster!»

«Pusseivel? signur general.»

«Gie, vera ver Paid! Cunzun in eis cheu a Cuera — ses agens frarsbiechel numnan el Muhamet il Sulet — probabel pervia de siu fanatissem senza fin e termin e siu odi infernal. Item, quel vegn traso tier mei culla supplica de smardagliar la claustra de Mustér, quei igniv papistic, quella fueina conserfatala, quei impediment de tutta libertad e progress, sco el di e tuorna a dir. Havend mai fin cun quella canzun, componida dagl odi infernal, hai jeu declarau ad el avon in pèr dis: Vegnis vus aunc inaga tier mei cun talas supplicas turpigiussas, sche lasch jeu catschar giuadora vus cul fest! — Mo jeu sai buca garantir che quella smanatscha haigi gidau. — Saveis Segner pader, nus Franzos essan buc ils megliers, mo aschi miserabels essan nus lu tuttina buc che, curche nus havein priu ora il mèl, scadanein nus aunc ensemen igl ualèr!»

«En gliez cass engrazièl jeu a vus d'haver silmeins liberau las preits della casa de nos ss. Patruns.»

Havend strusch pronunziau il davos plaid che zatgi splunta de quei lev, lev. In survient entra ed annunzia che Muhamet il Sulet giavischi ina cuorta audienza. — General Massena mira tut surstaus vi sin P. Placi e supplichescha lez de vuler ir vi sper la finiastra, de trer vi ils umbrivals che van tocca plaun e de tedlar il raschieni de quest' audienza aschi urgenta.

P. Placi d'accord, svanescha davos ils umbrivals, ch'ins gnanc vesa sias rabaizzas buc... Il petent entra.

Igl ei in um els 50 presapauc e da mesauna grondezia; sia fatscha ei buca ual grassa e survegn, cura ch'el plaيدا, la tipica expressiun d'in marter de sia tut speziala religiun: quels tipics tratgs da sum engiu, foppai viden ell'ossa della fatscha: quels egls che sbrenzlan odi e nauschadad e las schluppadiras de siaslevzas satelas che fan endamen il giavel sin ina pictura barocca che sesanfla en claustra — aschia tratga P. Placi. «Miu general», fa la visiun infernala, «sco jeu hai ual intervegniù, ha il commissari Bouernier [giu sgarscheivel pign success a Mustér. Scandal! Signur general, saveis vus buca che quei lagugn dils venters-marsch ei cargaus e fittauss ora cun aur ed argien de nunschazegeivla valeta. Quels Sontgets han cumpatg puspei capiu de far cumedia cheusi e de tschurventar vies commissari; cunzun il schuber «amitg della naziun franzosa», il giavel dellas greufflas sursilvanas! Ha... a! hai jeu buca raschun,» graschla la vusch digl odi, «la claustra sto sutsu, finanzialmein e realmein! Signur general, tgei valan quellas cagnas giu tscheu ch'ei han menau oz giu da Mustér? Tut ensemen buca 30 000 renschs. E quella crappa nauscha sursilvana, ei nuot auter ch'ar-

gien-giat, ferton ch' ils tschalers secrets della claustra bunamein sborlan dal stuppai ch' i ein cun renschs, flurins, scheltadublas ed autra buneida . . . Dei a mi l' incumbensa d' ira jeu a Mustér, ed jeu garanteschel miu tgau che jeu rabetschel in milliun a Cuera e laschel ina muschna crappa a Mustér. Buca per mal, signur general, mo scheis vus scher la caussa sco' l ei ussa, sche daventa Mustér en cuort puspei — cunzun la claustra — la fueina della revoluziun ed il crap de scarpetsch de tut nossas interpresas politicas-republicanas . . . Ha! tgei plascher che jeu vess de strunglar cun mes agens mauns quellas siarps infernalas che sedattan ora per religios . . . !»

«Scroc che vus essas in; cugliun fatg si cun pugn! Manegeis vus che jeu teidli sin in aschi miserabel odius cumpogn sco vus? E che vus bein sappies: la Surselva seigi tgei ch' ella vul, mo in scroc sco vus ha ella aunc mai schendrau . . . E dil reminent: Haveis emblidau mia smanatscha della davosaga?» E detg quels plaids, general Massena seglia si en si' imposanta grondezia, pren siu fest giud ina guotta — e cuorra suenter al fumegl dil demuni che quel sbriga vi e dad esch ora sc' in lader . . .

Il lacai avon esch, suonda il schani entochen osum scala, tegn il pei e Muhamet il Sulet rocla tut a caniala dallas scalas dil casti digl Uestg oragiu che quella part della cuort tut sezaccuda — dalla legria.

General Massena s' avischina uss a P. Placi e di: «Mirei giu tscheu co' l schani pusigna suent' il mir giu; lein ver speranza ch' el ughegi buca pli de metter pei en casa . . . »

Pilvermò, Muhamet il Sulet segeina tenend il dies da Cuort giu, exact sco da siu temps Muhamet encunter Mekka. P. Placi po buca pli seretener de rir e triola ch' ei rebatta en tuttas alzas . . .

* * *

La situaziun politica dil «cantun Räzia» semida ils suandonts dis ed jamnas pli savens e pli spert che la glina; buca meins la legislaziun e las ordinaziuns guvernamentalas dils 11 commembers della regenza provisorica. — Nies pievel, cuntents ed endislaus cun las veglias constituziuns dellas Ligias e dils Cumins, vegn pli e pli malidis, essend ch' el sto crer pli e pli bia e sa fidar pli e pli pauc. Gie, vietis vegnan nos purs oravon tut, cura che l'ordinaziun d'extrader tut las armas, perfin turschets e spaduns, vegn sfurzada atras sut peina de mort. Biars teman che cul turschet dil tat ed il spadun digl urat sbrighi era la libertad ord casa ed entreschi la sclavinada radicala.

Quei camond ei strusch mess en vigur ch' ei suonda in auter sils calcogns; in aunc pli tschuff: Tut quels che haigien caschunau las violenzas dils 7 de mars a Mustér stoppien vegnir denunziati e castigaii dallas municipalitads de vischnaunca, ni che lezzas sezzas stoppien sentir il castitg. — Ina partida umens d'honor e condiziun, sco' ls maiors Latour e Lumbriser, l'inent Balletta e perfin P. Placi a Spescha, vegnan menai a Cuera sco gheislas.

Era landr. Theodor de Castelberg, malgrad ch'el veva operau mo el bien senn nunpartischont pil beinstar della Surselva, vegn cun ina partida auters menaus en perschunia a Salins en Frontscha.

Tut amicabel interpellar e rugar de P. Placi per la libertad de siu meglier amitg, aschibein tier Guyot, sco tier Massena, han negin success: «Nus vein suspects e brevs che laian interpretar el sco partisan dell'Austria.» La gronda part de quellas malgestadads deriva dil fugar, intrigar e denunziar davart Muhamet il Sulet, Gion Petschen dil Tgau Plat e de siu cusarin Tauriglio Tèstun, sco ils treis capos della nova «Uniun contra Surselva» vegnevan numnai.

Arrestaziun e perschunia de quels carezai e stimai menaders dil pievel, fan schliet saung. Dapli vegn ei sufflau d'in'ureglia a l'autra: Quei ei mo l'entschatta della fin, ussa vegn a suandar l'arrestaziun de tut ils prers, la sblundergiada de baselgias e capluttas e la mazzacra generala digl entir pievel... Deplorablamein saveva negin che questas davosas novas, che quei suffel vegni ord il Tirol e ch'el vegni sufflaus vinavon entras ils agents austriacs ch'eran pli numerus che las buèras avon l'emprema plievgia d'uost.

Mo il pir diltut smaccan e mudregian il pievel las continuadas contribuziuns all'alimentaziun dellas garnischuns franzosas en nos vitgs ed uclauns. Quels magliadruns e smarschuns maglian si nossa megliera biestga ed ein nuota cuntents mo cun paun e caschiel. Els pretendan arrogantamein mingadi barsau de gentar e la sera empei de latg e minestra, truffels en pischada e caduscals barsai, aschia ch'ei dat gia vitgs senza gaglinas e nuegls mo cun vaccas veglias de 14—15 vadials...

Deplorablamein ei Massena buca pli a Cuera, mobein en siu stagl general Menard, in utschi de tut autras plemas, sut il tetel de «comandant el Grischun ed en Giadina.» — — —

Plaunsiu cun tener la dira, ei P. Placi a Spescha -- aunc adina «administratur della claustra» — vegnius ord arrest entras intervenziun de Guyot. Igl emprem ch'el fa, ei prender la via sut ils peis e turnar a Mustér, nua ch'el vegn beneventaus, aschibein en claustra sco giu Vitg cun «Franzô», «traditur» e «fauls profet». Mo ei va buca ditg che tuts ein cuntents ch'el ei puspei ella tiara. Durent sia dimora involuntaria a Cuera, veva ei dau disuordens e scarpanzas dent'el pievel e la claustra, pervia dil commissari d'uiara che regetava e serebalzava senza negin risguard. P. Placi veva giu quita a Cuera che Bouernier tuorni buca pli a Mustér, mo enstagl ded el veva Menard, il niev cau dil guvern provisoric, tarmess a Mustér sco commissari: signur Hardeville — ina scomia de coga per capiergna. Quei tonpli ch'el veva aunc priu cun el sia dunna, ina Santipa, e siu secretari Tromage, in giat selvadi cun e senza barbis — sco ins mo leva. Quella rateina, cun fumegl e fumitgasa tier, ei sepatronada d'in'ala el baghetg claustral e viva leu bucamo dalla suppa dils paupers; anzi, ella lai plascher schambuns, puolpas e spinals e desserts aschi dulschs e leischens ch'ins astga strusch patertgar. Giu Vitg e contuorn tut che plaيدا d'in «scandel

public». Ultra de quei capescha Tromage, ch'il pievel numna «Fromage», de tschappar ed engular dapertut quei ch'ils purs han il pli ner basegns: cavals e bos e perfin la semenza, aschia ch'ei ha tutta tschera de gnanc saver arrar uonn...

P. Placi se presenta a quels schanis e fa sfracs; els encuntercomi mo rian e fan beffas. Cheu po el buca pli seretener, cloma capetel e declara: «Cheu gida nuot auter che serender a Glion e delucidar la caussa al prefect della Surselva, Giuli de Castelberg, ed al comandant Comus, che jeu enconuschel domisdus.»

Gia quella sera tuorna P. Placi a casa cul camond per scret: che Hardeville e sia suita haigien de bandunar las localitads della claustra, de secasar zanua el vitg, ni ch'el haigi de spitgar ina strentga inquisiziun davart siu far e demenar! Aunc quella sera han ei stuiu ord claustra, mo per vendetga sepatronescha Tromage digl entir garnezi de sem della claustra. Per cletg e ventira sesanflan quei mument era il capitani franzos Salomon e litinent Seitel (in Alsacian) en claustra. Demonstrond P. Placi a quels il prighel per la garnischun de Mustér, en cass che quella horrenta mesira vegnessi publica, vegnan els la finfinala de commuentar Hardeville de restituir la semenza.

Ei vegn puspei dau capetel. P. Sigisbert Frisch de Zignau plaيدا cun vehemenza per in tractament pli human della populaziun purila che seigi entras las continuadas contribuziuns en cuort senza paun e senza biestga.

«Mes cars confrars! La mesira ei pleina e pli che pleina, mo ina pintga stremblida e la rabia populara va surô. Ei dat nuot auter per retener la bova gronda, la sulevada generala, che danovamein sevolver a Cuera e requorer tiellas autoritads competentas. Essend nies confrar, P. Placi, encunashents cullas autoritads che vegnan en damonda, proponel jeu de puspei adossar el cun quella missiun.» — P. Placi rispunda:

«Confrars! Miu pensum vegn ad esser zun difficultus. Va ei bein, sche buc in de vus che sa grau, pertgei che la finfinala secapesch'ei de sesez ch'il «Giacubin», «il traditur» e sai jeu aunc tgei, po de bia tier ses collegas. Va ei mal, en quei ed en auter che para de sepinar, sedi ei lu: Ussa veseis, tgei minestra che quei Giacubin ha manizau en; magliar ora stuein nus! — Mo seigi sco ei vegli: sundel jeu era buc il pader, inflammaus per tut las formalitads sco las stattan el cudisch, sche silmeins obedientscha hai jeu fatg ualti adina, oravon tut cura ch'ei setractava e setracta dil manteniment della casa de S. Placi, entochen ussa center religius e cultural della Cadi e digl entir pievel romontsch de messa... Confrars, in fug sutteran de revoluziun e malcuntentientscha scaulda ils peis ed ils tgaus de nos purs. Malsauns d'anguoscha e quitaus, prend'jeu oz comiau de nossa venerabla claustra; hai jeu gie da plirs dis enneu il presentiment che jeu tuorni anavos in di en in igniv sbuau e devastau. — Ed ussa mo aunc in cussegl, serius e sincers sco sche jeu stess sin pugn de mort: Nies avat Luregn ha bandunau nus gest il mument che nus munglassen mal sia

decisiun; perquei surdunel jeu las clavs digl archiv a P. Gallus e suppli-cheschel el instantamein, de satrar quel enzanua a Capadrut. A Pader Sigisbert confidel jeu tut las custeivladads, liberadas dalla contribuziun d'uiara — entras mias cristallas — e de satrar quellas en baselgia de S. Martin sut las plattas-plantschiu. — Ed ussa stei cun Diu, rughei el per grazia e schurmetg, per vus e nossa claustra.»

Detg quels plaids, P. Placi pren siu fest enferrau, banduna la claustra senza dar ina suletta egliada anavos e camina encunter Cuera.

Serabitschaus leu, fa el aunc quella sera ina partida staziuns da Pontius tier Pilatus e da Caiphas tier Hannas. Ei reussescha ad el che Hardeville survegn, entras in currier official, ina recenta reprimanda ed il strict camond ded esser humans e curteseivels en tuttas ordinaziuns e de buca provocar la populaziun della Cadi — e de pretender absolutamein nuot pli dalla claustra che seigi gia ussa splimada sil peter-pir...

Finidas sias fatschentas a Cuera, vul P. Placi puspei fugir la fueina cruaruna, mo cheu tun'ei davart il guvern provisoric: «Vus essas nies ar-
restant!»

«Oh, sche tgisà tgei gianter quei ha de muntar?»

«Fetg sempel, Segner pader, nus vein novas giud Surselva ch'ei sepeini ina revoluziun. E perquei lein nus far la segira e spargnar vus per eventualas missiuns e mediaziuns.»

«Sch'ei stat veramein sco vus scheis, lu ei tut memi tard...»

* * *

«La teila ei urdida el Tirol dils Signurs,
Tessid'e tratg'en culs cavels de nus Purs.»

Il davos d'avrel 1799, quels dis che P. Placi era aunc «arrestant d'honor» a Cuera, para ei de sesviluppar in grond hanletg de biestga en Surselva, cunzun sisum la Cadi. Marcadonts e mulissiers pils nuegls e mises entuorn tut che buglia. Il remarcabel ei mo, ch'ei tschontschan bia e cumpran pauc. — Mo tgei levan ei la finfinala è cumprar, cura ch'ils armauls de maz e de tratga eran svani ton sco tuts dalla gula franzosa giuaden?»

Sco ina veglia de Cartatscha leva saver, haigi quei viv curem e segliem priu si'entschatta suenter de quei ch'ella hagi viu, co in scolar della scola nera, cun ina biala canna e cun in hazer nuv d'argien sisum, haigi giu fatg viseta a mistral Schmed a Sumvitg. Probabel seigi la biestga vegnida stermentus scarsa e rara o'l Tirol, pertgei che semigliar, semigliavi quei utschac «in Troler»...

Encuntercomi, la tatta de Chischlatsch, in' ucliva sut gl' uclaun de Mumpe-Medel, pretenda che stiarzas, dus dis avon calonda matg, seigi stau tutta sera in currem el nuegl dils Manetschs si sut Vagera; mo glisch haigi

ella nuota viu. Remarcabel, co tons marcadonts fetschien tutenina tanienta catscha sin quei turetgel nausch...

Ed en verdad, la vigelia de calonda matg eis ei serimnau en nuegl sut Vargera in'entira partida umens, in per vischnaunca, naven da Rueras entochen Lags e da Lags entochen Vrin. Cletg che quei nuegl grond de sedisch ei occupaus quella sera mo d'in turetgel e d'ina vacca veglia cun vadi, schiglioc vessen ils 30 umens giu plaz ni de seser ni de star.

Esch-sut ed esch-su vegnan serrai e stuppai, e medemamein las orvas ch'ei po anen ni aria ni suffels ed anora ni rueidas ni cusseidas; gnanc ina glischetta satela sc'ina nezza cunti buc. E leuora buffa il favugn cun vehemenza entuorn entuorn nuegl, sco sch'in orcan furibund furiass tras fogas e fanès.

En nuegl sclarescha la brausla glischetta la fatscha marcanta de mistral Schmed, ferton che las autras staturas svaneschan en pli e pli stgiras umbrivas. Mistral Schmed pren orda sac ina scartira e legia:

«Cars amitgs della libertad!

Ex montibus salus (il salit vegn ord ils cuolms)! Giebein, mes cars, dals cuolms vegn la forza e la libertad. L'Austria, cun agid e sustegn dils curaschus Grischuns, ei sedecidida de far in'attacca generala encunter ils laders e violaders de vossa e nossa libertad. Nus essan unfis e pli ch'unfis dils enguladetschs, suppressiuns e violaziuns de nossa paupra populaziun en miseria e pupira. Per far fin a quella mulesta e marteri senza fin e termin, essan nus seresolvi d'attaccar e liquidar communablamein la reffla giacobina en vossa e nossa tiara. Per quella fin havein nus planisau il sequent: Calonda matg attacca l'Austria cun tut sias forzas unitas ils confins grischuns; dalla vart de Vaduz, de Portenza e Giadina-sut. Mo per encorunar l'ovra e francar il success e la victoria communabla, ston ils purs sursilvans se-salzar e catschar tuttas garnischuns, da Tschamut entochen Cuera. Pér lu ei l'interpresa gartegiada. Nossas truppas ein pinadas sils confins. Calonda matg resplendi il sulegl de nossa victoria sur l'armada giacobina. Si! Grischuns digns della suveranidad e libertad! Il Segner dellas armadas meini nus alla victoria!

Il commando dell'armada austriaca ad Insbruck
Ils Grischuns Patriots en refugi ad Insbruck*)

In «bravo» empau stetg e stretgenau, va d'ina palaunca-nuegl a l'autra; e gest quei mument strembla e zaccuda il favugn ils tetgals dil clavau empau de tschabrac...

«Vies bravo ei la segira caparra che nus seigien tuts d'accord. Perquei alla lavur! Damaun entscheiva la revoluziun en Tujetsch ed enta Medel e giu e giu entochen Flem. Tut ei pinau, nuot sa fallir. — Quella ga paupers

*) Jeu less far attents cheu silla novella da dr. G. G. Casaulta: „Paul Patriot e Pieder Precaut“, comparida en Ischi XXXI e che raquenta era a nus dil complot e della congiuraziun de calonda matg 1799. (Mira: p. 127—136.)

Franzos!» Tuts, in suenter l'auter, dattan il maun a lur menader, mistral Schmed, ed en in gienà ein ils conspirai scuai naven sco las strias giud la platta dil barlot... Il crap ei en rocla e vegn buc a far mescal... mo vegn el forse schuaus cun saung?

* * *

L'autra damaun a bunura, cura ch'ils officials municipals dil district anteriur, ein seradunai a Glion tiel perfect Giuli de Castelberg, per (sco ei vegneva detg, sin cussegl dil prudent P. Placi), levgiar las grevezias de garnischun che squitschavan l'entira Surselva, s'envida il fiug della revuluziun a Tujetsch ed a Medel.

A Tujetsch stat la garnischun de circa 60 umens sut il camond de premlitinent Seitel d'Alsacia. Quels ein reparti sils differents vischinadis. Devozius um, ei Seitel serendius a Rueras quella damaun, per festivar culs vischins de leu la fiasta de perdanonza, il patrocini de S. Giachen. P. Martin Riedi, ch'ei leu caplon, envida el amicablamein a gentar. Strusch en davos meisa che la suprastanza della Val compara sin esch-sava e camonda ruasseivlamein e cun tutta creanza de sesurdar. Premlitinent Seitel seglia si tut surstaus e tucca il frunt, per esser segirs ch'el buca mo siemi...

«En num dil pievel cumandein nus a vus, d'extrader immediat in camond en scret a vossa schuldada; quella ca-nun pudess ei dar saung e disgrazias.» «Mo daco quei? Tgei motivs veis vus per ina tala procedura?»

«Nus agin per camond e cun veglia dil pievel. A scadina resistenza la balla plum!»

Udend ramur de vuschs virilas on pierti, capescha Seitel sil fletg la situaziun e di er'el — sedumignond sesez — cun tutta ruasseivladad:

«Mei tucca negina cuolpa e mes schuldaus ein secunteni en uorden e quei en tuts graus... Forse buca ver, P. Martin?»

«Mai che jeu havess udiu zacu ina reclamaziun; quels 60 umens han adina fatg honor a lur officier. Quei che pertegn gliez saveis vus esser ruasseivels.»

«Bien, jeu cedel alla forza magiura. Mo quei less jeu aunc dir: Partertgei bein ch'ei dat aunc bia Franzos e buca mo quels che vus veis viu mintgadi cheu a Tujetsch!»

E detg quels plaids, ordeina el per scret che sia schuldada haigi de sesurdar e dar giu las armas. — La suprastanza s'absenta, la schuldada obedescha e suenter miezdi vi semetta la garnischun tuatschina viers Mustér, accumpignada dal vegl plevon de Tujetsch.

Meins fins ein ils Medelins. Quella damaun bein marvegl, van treis a treis dils congiurai en mintga casa, nua ch'ei sesanfla mintgamai «in hosp franzô» aunc en sien; ei seglian sur quels en, meinan neu ils mauns si dies e ligian els ensemen cun ina corda de cuas, ch'ei dat sdremas blauas, grossas sco sughets. Lur manèver gueril, fallescha tier buc in! Per far la segira,

ligian ei aunc inaga tuts in vid l'auter cun zacontas tretschas ch'ei han priu giu dils zenns. Avon che bandunar Curaglia, fan ei ina viseta al Giachen Brischavinars che steva giudem il vitg e fuva ual vid la secunda berschada de siu fermezia d'ansauna. Dil plascher ch'el ha che quels magliafoms-franzos vegnan spedi ord la Val, fa el amogna als de Medel che menavan els ina miola d'ansauna per in che vegn buius sco de beiber ina brocca scotga-tievia. Mirond vonzeivi giufuns la vanaun gronda, tratga el: Bien ch'ei dat mo mintga tschien onns ina tala menadira!

Ed ussa, caminond quella mahoia umens dalla via nova dellas Ruinas viadora: ordavon ils mats, armai culs fisis della garnischun perschuniera, enamiez ils paupers «delinquents» e davos «la lavina populara», armada cun pals e stadals, cun cuntials de fein e sigirs, rebattan las tschien spuretgas vallettas dellas Ruinas da grius e bérls che tut las strias della Val Zagrendra fuian si e de Stagias en...

Arrivai a Mustér entuorn las siat della damaun, entran quels ch'han plaz ella taverna della Rosa Scarvon e beiban si tut il trestier e d'ansauna ch'els pon tier; enqualin perfin manezzan il zanin sut ils dents, sco sch'ei fuss zuchercandel; il saung fa spema cotschna sut lur trements barbis, semigliants a quels dils Huns...

A Mustér va ei buc aschi lev d'arretar la garnischun de leu. Secartend enzacons dils conspirai ch'il meglier fussi de tschappar Hardeville che veva aunc adina buca midau natira, dat ei in stoda schabetg denteren — sco sch'ei vess stuiu esser! Enaquella ch'ils conspirai vulan entscheiver cun la arrestaziun della garnischun, ston els gest observar, co ils sbiers de Hardeville vegnan gia da Vitg en cun ina carga frina ch'els han semplamein confiscau on Mulin-Raveras. La carga ei escortada de sis guardias. In dils conspirai s'approximescha a quellas e damonda: «Nua veis engulau quella frina?»

«Gliez va tier a ti in quex, bougre!» — Il pauper schani ha strusch detg sia davosa buschia, ch'el survegn cul turschet ina giu per la cuppa ch'el croda morts spel carr de laitras giu. — Quei ei l'enzenna per ils circa 150 conspirai de Mustér de pegliar e, sch'ei fa debasegns, mazzar la ferma garnischun franzosa, stazionada el vitg!

Igl emprem vegnan aunc ils ulteriurs tschun spel carr de frina tschinclai e sturni sil plaz. Mo ussa resuna il clom: «La mort ad Hardeville! Ord tauna cul tèlpi!»

Ti bien Diu! tgei catscha tras vias e streglias dil Vitg-Mustér! Mo de Hardeville aunc adina nuot per peis, ni pial ni pelegn! Persuenter sezuolan ils conspirai dal zulèr della casa de landr. Theodor en; havevan els gie udiu ch'il capitani della garnischun de Mustér, Salomon, haigi ussa leu sia dimora.

Capitani Conradin de Castelberg ei gest en discuors leu cun el e suplichescha quel instantamein de sesurdar, per spargnar tut sponder saung. Mo il curaschus e conscienzius capitani franzos snega quei tut agradgiu — ed observond ch'ina finiastra de quella stanza era aviarta, seglia el da

quell'ora, dat sut casa giu e da Carcarollas ora, sunond cun siu schuletg la rimnada. In fudétg, ed el ei circumdaus da circa la mesadad de ses schuldaus o Davos-Mustér. Il menader dils conspirai ch'ei uss era leu presents, supplichescha aunc inaga el de sesurdar. Salomon snega quei per la secunda ga. Ed ussa dat ei ina caniala de pals e flugials, de fisis fimonts e de squitradas de saung culont. Il capitani e zacons de ses schuldaus schaian gia morts per tiara; mo era dils vischins van beinenqualin a zuppegiond malamein da Vitg en . . .

Curdaus lur capitani, fuian tut ils Franzos suenter claustra en, da porta cotschna si e viden zulér grond — ed ils de Vitg suenter en catscha selvatga. Strusch en da portas che quellas vegnan fermadas e barricadas endadens — e sigl amen ein ils Franzos sils parseuls dellas finiastras della claustra e siettan giuadora sils de Mustér. Tgei stupenta fortezia! Nunsuperabla, era als pals e flugials! Ussa camondan ils Franzos la fiasta gronda; mo per con ditg?

Encunaschend la penibla situaziun, cloman ils de Vitg en agid ils de Medel ch'eran aunc adina giu tiella Rosa Scarvon ed alzavan il det pign. Giavetschen, co ei vegnan ussa da gassa gronda si a burlend sco gl'uors catschaus ellas stretgas. Paupers «Giacubins» . . .

In ded els, aschi tinghels ch'el ei, ha il bien patratg de menar ina partida de ses valerus si davos claustra, nua ch'ils fràs cuschinan ed han era il fuorn. Il frà-pasterner, in schani empau de bein, arva ina portetta davos cuschina — ed ussa sbaluna la rabia medelina atras ils corridors ed ellas celas dils paders e viden el dies als Franzos. Sentend quei, ils paupers pegliai semeinan entuorn, mo smanond lur fisis encunter ils attaccaders, tremblan ei sco triembla el suffel . . . Tgei mazzacrada stermentusa! Tgei dutgs de saung en cellas e zulèrs della pacifica casa de S. Placi e S. Sigisbert. Tut tgi che vegn a frunt culs de Medel vegn mazzacraus barbaricamein, senza remischun e misericordia . . . Sulettamein ll pon mitschar, segliend da finiastr'ora e sbrigond si egl uaul della Furtga, —

Persequitai all'entschatta dals uauls e fistatgs viadora, entochen o la Stalusa, arrivan ils ll mezmorts dil freid e della fom els uauls sur Sumvitg. Udend quei lezs, sedrovan mats e mattauns de perseguitar quels paupers schanis cun furtgas, faulschs e tardents. Tgei catscha entochen ella Val Rabiùs! Miez ventschi de strapazs ed anguoschas, ston ei ceder il davos e semettan enschanuglias avon ils persecutaders, rugond cun larmas els egl per lur veta e sdermanond naven las armas per enzenna de sesurdientscha. Per cletg e ventira vegnan ual quei mument caluster e plevon de Sumvitg leu speras ora, Geli Cagenard e canoni Henni. Vesend a s'approximond quels dus, seruschnan ei enschanuglias viers els, tillan ord lur sacs e cavèz cordas-paternos ed enzennas, rugond cun mauns a Diu per grazia e veta.

Havend dau ina seriusa reprimanda als giuvens e giuvnas, embratscha Sur canoni in e scadin dils pupratschs e gida els en pei. Sur Henni zuppa ses spindrai tier fidai amitgs — e per ditg negin che sa nua quels ein spari.

Duront che quei daventa a Sumvitg ed ils paders anguschai seretillan ella casa gronda a Faltscharidas, sesviluppescha enta Vitg ina fugusa catscha suenter Hardeville e siu tgaun Tromage . . .

Ferdau la purla ch'el veva, era quei sbier dils sbiers fugius gia quei mument ch'ils de Medel eran entrai enta Vitg, vi da Sars giu, da Fontanivas en, entochen a Cufflons en ina tauna. Mo malprecauts sco el era, ed aunc schalus sin sia dunna empau de levse, eis el, vegniu notg, turnaus enta Vitg en casa de landr. Theodor, havend la landrechtra dau buntadeivlamein albiert a sia dunna ed a ses dus affons . . .

Strusch en casa, ch'ils conspirai che vevan fastisau il schani, dattan suenter, ed encueran el en tuttas stanzas della vasta casa. La landrechtra e sia feglia san dir e rugar tgei ch'ei vulan: ils conspirai cedan buc. La finfinala cattan ei adagur el sin tgamin. Siadora diltut veva el buca pudiu.

«Quella ga lein nus fimentar ora il tais!» manegia in tut a riend. Detg e fatg! Mo pign mument, ed ina hazra tschachèra bunamein stinschenta quei remarcabel miezmiur e miezutschi, ch'el croda — daus vi de mauls ch'el ei — sc'in tatsch ella fueina. Zuccadius neunavon, meinan ils umens el sin claustra, cloman in pader ch'era turnaus en da Faltscharidas, sforzan Hardeville de prender penetienza — schebi ch'el sedosta dil bi e dil bein — compognan lu el on santeri, camondan: «Posiziun! in, dus, treis» e prum—fa—ta . . .

Ed ussa fan ils medems catscha sin «Fromage»; uras ed uras per casas e baitas. Il davos anflan ei el o Davos-Mustér sezuppaus en in ladretsch. Ei fa gia clar e clar. Tschinclaus dals conspirai, pretendan ei ch'el muossi gl'emprem il lagugn, nua ch'el haigi zuppau las custeivlas caussettas ch'el veva engulau ni fatg engular ord casas privatas. Nunvulend far quei, vegn el ligiaus vid in esch-nuegl e mudergiaus entochen ch'ei fa. Staus loms e madirs, muossa el cul det giu sil ladimè avon nuegl de Davos-Mustér. Ed ussa sto el sez cavar, e mo culs mauns, ina gronda scatla de lenn ordmiez quella tuma zun misteriusa. Havend surdau quella scatla ualti greva al menader dils conspirai, vegn el menaus in tschancunet plienenvi — e mazzaus.

Tgei stermentus aspect, cura ch'ils auters paders retuornan quella damaun en claustra per far lur usitada devoziun! Dapertutanavon en cellas zulèrs e corridors: saung, blessai e morts . . . Bargend pli che urond, procuran els igl'emprem per ina digna sepultura dils curdai. — — —

Mo ussa, tgei pigliar a mauns culs perschuniers de Medel e Tujetsch, ligiai in vid l'auter cun tretschas e sugas de fein giu von casa-cumin? Per far tut tenor regola, pretenda la maioritad dils presents ch'ei vegni teniu in cuort cumin per deliberar quella solia fatschenta. Quei daventa sil plaz von casa-cumin, nua ch'ual tuts ein pinai.

Ils de Medel che han, empei de solver sco la glied, puspei fatg catscha sin vinars ed ein vietis, vulan immediat far treppa culs paupers perschuniers che capeschan la situaziun e tremblan sco feglia. Ils Tuatschins ein encunter in tal proceder barbaric e dattan als de Medel dils «de vinars.» Pauc, pauc ch'ei vess dau ina sbarrada dent' ils nos . . .!

Cheu dat Conradin de Castelberg denteren e fa valer che tut ils perschuniers, seigien ei de tgei tiara che vegli, haigien tenor lescha d'uiara il dretg silla veta — ed el stetti fetg mal de quei che seigi gia schabegiau culla gronda part dils perschuniers de Mustér: «Quella sgarscheivla procedura vegn aunc a custar car in di. Adatg, tgei che vus fageis! Nus essan oz paucs — ed ils Franzos biars!»

Ussa grescha in de Medel che freda buca lev de vinars: «Purtass neu far ceremonias cun quella genira giacobina. Schar prender penetienza tgi che vul, epi sturnir!» Ses vischins rian brutal e derasan il fried d'ansauna. Il medem temps tillan ei per las tretschas ch'ils paupers tgierlai dattan si tguls de dolor...

Il plevon de Tujetsch che veva cumpignau ils vischins e perschuniers entochen o Mustér, per ch'ei daventi gie nuot dil mal e Pader Dumeni a Bagolino, plevon de Mustér, ch'ei era presents e trembla en pitgiras, vesend «la bestia rabia» en arma, rogan e supplicheschan cun mauns a Diu de dumignar la pissiun e direzia dil cor... Mo ei para ch'ei roghien ed admoneschien adumbatten.

Enzacons de Medel smeinan gia buca legher lur flugials e cuntials de fein suls tgaus dils perschuniers... Mo cheu tutenina, sc'ina appariziun giu de tschiel, vegn il venerabel P. Baseli da gassa gronda giu, sustenius da Placi Franzô — ch'era ius si per el — e semetta sco da sias uras S. Frà Clau de Flüe denter las retschas rabiontas. Sia anetga preschientscha fa impressiun, mo vesend grad leu la stermentusa situaziun dils perschuniers, sebetta el bargiend amiez ils ligiai ed ils de Medel e roga en commuentonta sinceradad: «Oh, mes umens, haigies po Niessegner avon vos egl, fagei misericordia, sinaquei ch'era Dieus laschi cuntonscher misericordia! Vuleis vus dispet sponder saung, sche prendeì la veta a mi; jeu sun in um vegl, mo culs perschuniers hagues compassiun, pertgei lur saung cloma en tschiel per vendetga...!»

Dieus seigi ludaus! Sia buontad po mitigar la rabia per in mument. Per sustener ils plaids de P. Baseli, damogna capitani de Castelberg tiel conclus — senza las vuschs de Medel — ch'ins serendi entochen Trun e decidi leu tgei far cun els.

Capend quei, ils paupers perschuniers — 81 en tut — sebettan enschanuglias e betshan ils calzers dils prèrs e dils umens ch'han votau per lur veta.

Ils mauns ligiai si dies, veggian ils Franzos pri amiez ils umens en arma e menai da Vitg ora. Litinent Seitel meina colonel de Castelberg, il vegl, per proteger el, havend udiu ch'ils de Medel fagevan tschontschas d'era liquidar quei Franzos. Diltuttatfatg nuota cuntents cul conclus dil cumin, bérlan els sco'l bov de Lavaz e fan stermentusas smanatschas.

Enzacons pass dado Vitg, a Davos-Mustér, pren Placi Franzô ora siu cunti de sac — oh, tgei fatala imprudientscha — e taglia ils ligioms entuorn ils mauns de dus perschuniers, clamond tut dad ault: «Sauvez-vous! Sauvez-vous! (Fugi, fugi, sesalvei!).»

Cun quei ch'els eran ualti sisum la retscha spegl uaulet de pignola, dattan ei in segl si en quel e scappan tgei ch'ei pon . . .

Curch'ils de Medel vesan quei, dat ei sigl amen ina sgarschentusa sbarada. Las sigirs, ils cuntials de fein ed ils pals vegnan en funcziun; era ils auters peglian la rabia dils de Medel — e tut quei che suonda ei nundescrivibel . . . El valzen d'in quart ura de desaparada caniala, schaian tut ils perschuniers en lur saung fimont encunter tschiel. Perfin litinent Seitel survegn cun in cunti de fein permiez il frunt giu che la cavazza sedivida en duas parts . . . El croda morts ella bratscha de signur de Castelberg, schebein che lez veva defendiu el aschibein sco igl iu . . .

Stermentusa ovra che cloma en tschiel per vendetga! Mo fatg ei fatg e selai nuota midar. Ils presents, perfin enqual Medelin, ein consterni de lur atgna ovra ed igl ei in mument aschi trest, sco sche tuts sentessen a s'approximond il castitg de Diu.

Dils dus mitschai, per misericordia de Placi Franzô, fui in sur S. Placi ora, visi encunter igl uaul e lu giuaden casa il pli sissum Faltscharidas. Ils cussadents han misericordia ded el e zuppan el giun tschaler sut in butschin vid. *) — L'auter cuora sc'in perdiu dalla Val oragiu. Dadens Sumvitg croda el mezmorts sper in èr giu, nua ch'enzacontas zarclunzas fredan ch'igl ei in «smalediu Franzô.» Ellas s'avischinan cun lur zerclets e crappa grossa — ed encrappan e canan il pauper sventirau! Sgarschur dellas sgarschurs . . . !

La mazzacra comessa, ils de Medel han aunc ditg buc avunda: els sfugattan ils sacs e turnisters dils morts e scarpan, dalla rabia ch'ei han, perfin il resti giu da dies. Tgi che vul defender quella vergugna dellas vergognas, ei sez buca segirs della veta . . . Finida la bravura de boiers, portan ils valerus las monduras bugnadas el saung e semnadas dadens cun encugliadas brin-cotschnas sin claustra e supplicheschan «il Frà de bein» de po conservar quellas vivas perdetgas de victoria. Il Frà pasterner suonda il cussegl e remetta las trofeas en ina stanza vita, da rar da rar zacu durada. Ils mazzacrai vegnan satrai giusut Carcarollas en ina paliu . . . Fatg quei, vegn il plan della conspiraziun continuaus e la lavina ravgiada semova encunter Sumvitg.

Serabitschai entochen leu, semetta mistral Schmed en retscha culs perschuniers de Sumvitg, circa 60, ligiai tuts, in ad in culs mauns si dies. — Ils auters 11 che Sur canoni ha zuppau, negin che tradescha ed els restan perinaga en segir refugi. —

Enderschend bien e baul della mazzacra de Mustér, tema marschall Caprez per ils perschuniers de Trun, che stattan sut sia protecziun. Bein patertgaus, lai el liber els e cusseglia de fugir tgei ch'ei mo possien encunter Cuera. Udend de quei ils arrivonts a Trun — per cletg memia tard — vegnan ils de Medel puspei vietis pir che mai e rumpan en tut las finia-

*) Mira nossa novella, comparida en in anteriur Glogn: „Il perschunier de Faltscharidas“.

stras de quei «smalediu marschall giacubin». Il cuorrer casa per casa, encurend Franzos, gida nuot; ei eran tuts sgulai ora ad uras ed en temps.

Ils de Trun, medemamein cuntents de serevoltar encunter ils Giacubins, s'uneschan culs auters, sut commando de colonel Ludovic de Caprez. Per encorunar lur bravuras, sforzan ils de Medel il vegl marschall de Caprez de vegnir cun els, essend ch'el seigi buca bia meglier che tschels Giacubins. A Tavanasa sesanflan gia, sauns e frestgs, ils 40 umens della garnischun de Breil. Cheu ei l'arrestaziun sesviluppada en tutta eleganza e prudientscha franzosa. Ils officiers eran en quartier e dunsena tier Caspar Latour, staus officier de Frontscha sut Duitg ils XV. Um de nobla e fina cultura, odia-va Caspar de Latour la Frontscha giacubina, mo carezava tonpli ils Franzos surmenai. Perquei sesanfla er'el denter ils conspirai.

Giantond quei di della revolta pacificamein culs officiers, sesaulza el viers la fin della tschavera e declara: «Mes Signurs, vus essas mes perschuniers!»

Zacons vessen magari giu mustgas de far resistenza, mo encurschend che l'entira casa ei gia emplenida cun purs armai, levan ils officiers si de meisa e surdattan lur sabels a Latour cun ils plaids: «Nus vein speronza che vus tracteies nus per umens d'honor.»

Quei daventa e la caussa ei finida. Desarmai, prendan ils de Breil lur perschuniers enamiez e meinan els giu Tavanasa, nua ch'ei s'uneschan vonzeivi culs auters della Cadi. Ed ussa va ei aspramein entochen Glion, nua ch'era ils de Sursaissa ein arrivai cun lur trenta perschuniers. Pignument ed era ils Lumnezians succuorran en roschas ils della Cadi.

Ils mals della capitala sursilvana manegian che quella fatschenta rendi pauc ni nuot e vulan nuota saver ded ira culs purs. Mo stuer fa puder! ed els ston sesuttametter e separticipar. — Sin via viers Sagogn, suenter ch'ils Medelins vevan bugnau giu cun vinars quella stoda purla della Bassa a Schluein, vessen els magari puspei giu queidas de far star quels «sacribleus des Jacobins», sco in de Medel che saveva in tec Franzos, scheva. Mo quella ga fan ils de sut quescher il bov de Lavaz...! A Sagogn s'uneschan ils de Ruschein e Lags cun lur perschuniers e «landsturm», sut il commando dils frars Paul e Giuli de Toggenburg. —

Serabitschada entochen cheu, la forza gronda sursilvana vegn perina de tener cussegl d'uiara. Ils versai e capavels officiers che vevan pli bauld fatg survetsch en Frontscha, ein spert stai d'accord: la forza principala marscha sur Flem e Trin, ferton ch'ei vegn ordinau als Lumnezians de marschar dalla costa dretga dil Rein ora, per en cass attaccar igl inimitg el dies.

Il plan ei strusch fatgs e sin precint de serealisar ch'ei vegn la faulsa nova che quels che seigien i ordavon, seigien gia a pugn culs Franzos. Quella tschaguola effectuescha che l'entira bova purila semetta bia memi baul e beinasper sin via: ordavon l'avanguardia cun fisis, la megliera schuldada che veva fatg survetsch jester en Frontscha, enamiez la bova purila

cun lur uaffens propi purils — e strusch pli en moda per la nova pratica d'uiara; davostier vegnan ils perschuniers, ligiai in vid l'auter e pertgirai d'umens fidai de Tujetsch e Mustér. — — —

Negin striegn! Giu Cuera, nua ch'ins sa perfin tucrar il puls a pelischs e plugs, han ins sil plum, e duas ga per di, survegniu novas de quei che daventa igl emprem ed ils dus de matg ella Cadi. Quellas novas alarmonas rentan la regenza provisorica ed ils commissaris helvetic, cun general Menard alla tèsta, permanentamein vid la meisa guvernamentala. Suentar haver parlahau aschi scaldau ch'ei vessen pudiu cuar ora in ies, anflan els buc enzatgei meglier e pli urgent che schar ord arrest P. Placi a Spescha, e d'incarricar el ded ir encunter alla lavina populara, per, sche pusseivel, retener ella. El vegn accumpignaus da mistral Fidel Casanova de Lumnezia. P. Placi pleins bunaveglia, vegn supplicaus de quels sbluccaclaustras de comunicar als purs: «Che, per cass, ch'els extradien las armas, vegni dau perdun e remischun de tut il curriu e passau, e leutier aunc levgiau las repressalias.»

P. Placi, plein amur ed ardur per la Surselva e sia Cadi, ei loschs de sia missiun e va ton hanau dalla Punt si (Rehanau) encunter Tumein e Trin, che siu cumpogn, il mistral de Lumnezia, tahegia e tuscha sc'in buls . . .

Arrivai a Flem, ston els udir ch'il «landsturm» sursilvan seigi agitaus ed irritaus sil peterpir e serocli en bova giu da Surselva; perfin ils Lumnezians e probabel era las valerusas seigien s'uni culla massa armada. Mistral Casanova, udend quei, discusseglia a P. Placi d'ir vinavon ed exequir la missiun. Mo P. Placi sissu: «Vus mo turnei a Cuera e pertgirei vossa pial; jeu selaschel buca stermentar. Quei che jeu hai de far oz, ei mia pli sontga obligaziun; podà che jeu salvel nossa cara Surselva».

Ed el camina vinavon tut persuls, muschs e suantaus sco aunc mai sin in de ses nundumbreivels turs . . .

Dadens Flem, ual egl englar uaul, nua ch'ins vesa vi encunter Lags, entaupa el l'avanguardia. Quella ei bunamein pli surstada ch'el sez.

«Co stat ei culs fatgs?»

Il menader dell'avanguardia s'avonza viers el e raquenta en paucs plaids ils stermentus excess dils davos dis. — — —

Il ferm e saun cor de P. Placi para de disdir l'emprema ga en sia veta. O, co quei squetscha siu cor e si'olma! El roga cun mauns a Diu de po desister de lur plan aschi van — e de turnar beinspert a casa:

«In pugn plein umens sco vus essas, senza proviant, senza negina disciplina, senza armas: tgei leis pomai è pegliar amauns encunter in'armada che ha suttamess bunamein l'entir'Europa!»

«Spargnei priedis e parlahanzas. Nus essan decidi de batter e murir. Nus savein positiv ch'ils Franzos han pinau on d'Ursera butschins pleins cadeinas, per menar naven nossa giuventetgna en sclaveria. E perquei: pli bugen la mort che sclaveria! E dil reminent, nies plan ei tuttavial buc aschi de penn: nus essan orientai che 4000 Svizzers ein sin viadi e gia sil Cuolm d'Ursera, per vegnir en agid a nus. Igl imperatur ei sil Spligia cun si'ar-

mada e vegn en paucas uras a scaldar ils peis als Franzos ed a lur amitgs de Cuera. Nus astgein buca piarder temps, marschond alla victoria. Nies-segner vegn a gidar nus sco ils 7 de mars a Mustér.

«Oh, vus paupers surmenai e tschurventai! A Mustér essas vus vegni tschochentai da pissiuns de partida... Ed igl imperatur bein, lez! Saveis vus buc aunc che gliez herox ei vegnius battius ier radicalmein e ch'el ha stuiu schar pegliar buca meins che 1500 umens ch'ei gia menai en perschunia franzosa. — O, mia buna glieudetta, vus veis ual udiu l'honorifica offerta dellas autoritads provisoricas. Jeu cussegliel a vus de sepustar cheu spella casa d'uaul, ni a Flem, de far in cuort cumin e dar cun mei ina deputaziun u delegaziun per Cuera, ed jeu vi procurar che buc in soli Franzos passi pli en Surselva!»

«Adumbatten, Segner pader, tedlei! Udis vus buca gia la risposta sin vossas proposiziuns! Udis vi tscheu egl uaul, co ei bérlan e greschan e braman suenter combat e victoria?» —

En verdad! Ei tuna, sco cura ch'ina bova stermentusa va tras in uaul e sfracca plontas e meina naven cuscha, crappa e tut.

«Sche jeu sun buns per in cussegl, Segner pader, sche svani da cheu sutviaden, ni che jeu sai buca garantir per vossa veta avon la rabia della massa!»

«Quella ga crei jeu a vus! Pilvermò, la massa ha ni tgau ni giudeci — e perquei vi jeu silmeins aunc salvar il miu, pertgei che tgisà...?»

E detg quels plaids, surdat el aunc dabot ina scartira che cunteneva tut las propostas officialas ed era ses cussegls ed admoniziuns, culla cunzina de surdar quella al cussegl d'uiara.

Fatg quei, svanescha P. Placi egl uaul e vi d'ina stretga Val giu che zuppa el bein e scoiauda dallas egliadas della bova burlonta che rebatta buca maufer d'ina preit a l'autra, mond quella sur el ora, ed el bibrudi pli e pli afuns giuaden. Sin trutgs piars, ad auters nunencunaschents, serabetscha el plaunsiu a Sevgein e da leu a Lumbrein. En ina foga sut Sevgein ellas caglias, po el ver ed udir la colonna lumneziana, armada cun halumbarts, faulschs, sigirs, furtgas e tardents — e mo cun paucs fisis... Ed ord lur grir e barhar concluda el senza breigia ch'ils ustiers de Glion hagien buca fatg schliatas fatschentas...

* * *

La sera tard ein finalmein tut las roschas sursilvanas serabitschadas entochen Flem. Indisciplinai e nunprovedi sco d'ordinari, vevan ils roschs purlils bein giu quita pil de rar, mo buca pil de dir. Secartend de tuttina survegnir zatgei de ruir, ein els secuglienai malamein a Flem, a Mulins sco a Trin. Tgei ch'els tratgien atgnamein? Els seigien buca cheu per perver ils de messa. *) Els dueigien sez empruar de midar crappa en paun ecetera, ecetera. Retschevi sin tala moda e maniera, eis ei buca de sesmarvegliar ch'ins ha levgiu tscheu e leu en enqual casa la pauca festa de carn si sur-

*) Quella episoda vegn aunc oz raquintada si la Cadi!

combras e scurlau giud ils panès enqual paun de crusta pli clara ch' il paun ner a ca-lur. — — —

Per gronda sorpresa de tuts comparan tutenina e nunspitgadas, las colonnas lumnezianas da quella vard si, empei de setener vid il plan d' uiara che veva prevediu ch' els hagien de star sin posta da tschella vard dil Rein, visi sur la Punt ed il Stuz de Panaduz, per tutta cass dar el dies allas postas franzosas.

Aunc quella sera fruntan ils Sursilvans a Porclas, in' ucliva spels Mulins de Trin, sin l' emprema resistenza franzosa. Ina cumpignia Franzos, levetta, emprova de retener «ils selvadis», mo essend lezs en cumplein avantatg pertuccont il terren, e stuschai dalla rabia guerila dils purs, fan ils Franzos tut alla brusiana dretg e seniester entuorn ch' ins vesa gleiti mo pli ils barlacs ed ils calcogns curclai cun lur ghetts alvas. Els seretillan a Rehanau per tscherchar leu in fétgapei . . .

Staunchels sco tgauns, bunamein gigins e tuttina aunc in techet tschiberlins, arriyan ils Sursilvans alla Punt de Rehanau. Ils officiers organiseschan immediat postas avanzadas; mo fagend gia pli da stgir che da brin, concludan ins de reservar l' attacca per l' altra damaun bein marvegl. Ed en verdad, ils Sursilvans giuvens e vegls vevan ner basegns d' enzacontas uras ruaus . . .

Mo empei de ruassar, catschan fom e seit ed era l' arsira suenter Franzos, ils paupers schanis per casas e streglias, pils tschalers e surcombras. Per disgrazia fredan els vin els gronds depots de Rehanau — ed ils heros de Cons che han entochen ussa dumignau fisis, bajonnettas e canuns, piardan il damogn de sesez ed entscheivan a beiber vin vuclin ord buotunas tgiembel pleinas, sco de beiber aua ord begl-fontauna. Tgei pippada maisudida! Ils premurai officiers rogan per uorden e disciplina, mo tut adumbatten! Ei vegn buiu e slavadrau vin e vinars per zulèrs e streglias entuorn: en capialas, capellinas e zeivers de bubrentar ils cavals, entochen che l' alva dil di compara e betta sias schenadas glischettas sur runcaders e baracadars.

Mo duront che quella bachanaglia meina la bitgetta a Tumein e la Punt, han ils Franzos ni durmiu ni buiu. Sil current de tut, han els organisau tut alla bahutta 5—6 cumpignias d' infanteria ed entiras batterias artigleria, e semovan aunc da notg da Cuera a Domat . . .

Arrivai leu, ils Franzos entscheivan in' altra canzun. «Tambour battant», dattan els d' entellir lur vegnida allas garnischuns sezuppadas e postadas gia avon mesanotg sils crests ils pli adattai.

Udend quei schumbrem, san nos officiers che han surviu en Frontscha sigl amen tgei quei haigi de muntar: l' attacca generala! Bein cuoran els d' um tier um en zulèrs, sin scalas e giu els tschalers, mo cheu tut che runca aunc sco' l di suenter il tscheiver general. Ei dat tals ch' els damognan ensumma buc ord la sien . . . E duront che quei daventa, empei de sebetter el combat, han ils Franzos temps e peda d' occupar e s' endrizzar en lur davosas posiziuns e de far tuttas preparaziuns . . .

Tutenina rebattan las trumbettas d'attacca giud crests e giud tumas, ord caglias e tschaffuna, ch'ei rampluna atras l'entira Planira de Domat. Quei remarcabel concert po la fin de tuttas fins tuttina destadar ils biars ord lur siemis. E schebi che la rabia scaulda maguol ed ossa, segeinan tuttina ils biars de quei malgenli sulla Punt de Rehanau, nua ch'els retscheivan giud il proxim crest ina salvia ballas de buis e de canuns, che beinenqualin vegn scuaus sulla Punt e giu el Rein, tarlischonts els emprems radis digl sulegl.

Constatond quei, vegnan ils nos surpri d'ina gretta che pulverisass la pli dira crappa granit. Ed ussa penetreschan ils purs en roschas serradas ella garnialla de ballas e cargan en terribel disuorden las posiziuns hostilas. Mo tgei gudognan ei cun quei? Nuot, buca tec; pertgei ch'el medem temps han els in'otra truppa franzosa, ch'era vegnida da Favugn en suent'il Rein — senza che zatgi observi — el dies! E sco sch'ei duess esser: il medem mument comparan era sur Trin oragiu novas roschas. Ils purs creian ch'ei seigi ils Confederai, arrivai finalmein sul Cuolm d'Ursera — mo tgei sorpresa! Era quei ei Franzos!

Ussa sesviluppescha in combat desperau, sco quei ch'ei dat buc in tal ellas annalas dell'istoria grischuna. Bein ston certas posiziuns franzosas tschessar avon ils cuntials de fein e turschets purils, mo quei ha pauc valzen, essend ch'els vegnan stuschai dalla Planira de Domat ora, en bucca all'artigleria che buorla e sdreina entiras retschas de purs da plaunvi sco canvaus... Ei gida nuot ch'ils purs de Schons comparan anetgamein agl ur dils Plauns-Panaduz e che lur armas tarlischan el sulegl matutin e sur il Stuz de Panaduz.

Sgiginai bravamein, seglian els en cuorsa terribla viden els canuns; quels ston volver lur bishels uorlonts e prender la fuigia encunter il Vitg de Domat, nua ch'els vegnan reteni per in'urialetta d'Onna Maria Bühler, aschia ch'ei dat cheu danovamein ina stravaganta caniala e sbarrada.

Mo sco sch'il giavel fuss en: Gest quei mument ch'ei havess pudiu dar ina viulta zun perniciusa pils Franzos, audan els las fanfaras dils 600 husars de general Chabran ch'era vegnius giu dil Steig e che cavalchescha en prescha cun sias temidas roschas cavalerists dal Plaun-Favugn neuaden encunter ils purs en lutga desperada...

Quels decidan la battaglia desperada! En combat encunter la cavaleria che sietta e scuda da surengiu sillas tèstas purilas, sesentan ils purs totalmein spossai e desorientai, malgrad ch'enqual cavagl vegn perforaus tochen viden el cor dals cuntials de fein e dals halumbarts...

Surpri dil sentiment che tut seigi piars, tut che fui dalla Planira de Domat en encunter la Punt — mo tgei nova zerclada ellas retschas dils purs valerus: pli che la mesadad schai per tiara, morts e moribunds. Bein emprova maior de Latour d'organisar la retirada, mo egl urlem dils canuns ed els bérls de desperaziun, negin ch'auda sia vusch, deno zacons purs de Breil che pon aunc quella sera serabitschar entochen casa.

Seruchegiai tocca la Punt, vegnan ils cavalerists franzos retschevi cun zeivers e capialas plein vin dals pli endinai herox de tscheiver; mo en in batterdegl semischeida il vin de beneventaziun cul saung culont dils Sursilvans, dil saung che cuora en dutgs per las chinettas de Rehanau entuorn.

Plaun a plaun vegn ei pli e pli quiet. Las partidas zeivran ils morts e quei ei l'enzenna della fin — oravon tut per la sulevada sursilvana! Ils Sursilvans ch'eran setratgs dalla Val oragiu cun 1000 umens han stuiu schar circa 640 silla Planira denter Domat e la Punt, senza quintar ils 49 cadavers sburfli de vin e negai egl agen saung en ils tschalers e zulèrs de Rehanau.

* * *

Capitel VI

La vendetga dils Franzos

Tgi ch'empatscha dil Franzos
S'enricla sil davos.

La retirada sursilvana semeglia ina sepultura. Quels che pon aunc ir, ein méts e trests sco olmas sventiradas che sghuschan tras la notg, perseguitadas dal castitg. Haveva Sur Caplazi, il poet e plevon de Trun, buca giu raschun cun sia canzun: «La teila ei urdida el Tirol dils Signurs / tessid'e tratga en culs cavels de nus purs?»

De quei ein ils umens che van oz batti encunter casa, pli e pli perschuadi. Pli che la mesadad ded els: parents, babs, fegls, vischins e cumpogns schaian leugiu silla Planira de Domat, freids morts, drizzond lur davos'egliada senza splendur enasi viers la cara Surselva. Tut tgi che tilla aunc flad, han ei priu cun els: blessai e mez morts, perfin moribunds. Cons mieran pér sin via, schebi ch'ins tilla ils pli vulnerai sin curtauns e targliuns sutponsai de strom e falletga. Umens giuvens, perfin ménders sut 18 onns, che han buc aunc schetg tut ils tachels-latg sillas levzas, mieran sils targliuns, clamond per la davosaga «mumma» cun vusch leva e tuttina penetronta tras carn ed ossa. Auters, meins maltarschinai, vegnan purtai si dies ed en bratsch, lev, levet sco de purtar ina caussa rumpeivla...

Naven da Lags ensi, spluntan nos purs mintgamai vid igl esch della casa-pervenda, surdattan ils morts al plevon e fan proveder ils moribunds e grev-blessai. Tgei trest retuorn; mo strusch a casa, pér cull'alva dil di, ston els udir che l'entira pussonza franzosa, circa 8 000 umens en tut, marschien cun rabia e gretta viers la Surselva...

Vesend a vegnend general Menard e ses officiers ordavon all'armada, van ils municipals dellas vischnauncas della Foppa encunter ad els, humiliteivels e cun cor contrit, sco sch'ei fussen sebess tut daditschiert en sac

e tschendra. Lur stgisa continuonta, bunamein tremblonta ei: «Nus essan absolutamein buca la cuolpa, nus essan vegni sfurzai da quels della Cadi — e lezs, mo lezs ein la cuolpa della gronda sventira.»

Cartend mo miez, lai Menard pagar stagn e bein per l'auter miez. Las vischnauncas ston ora culla buorsa ed ils municipals ira casa per casa per buneida pretendida...

Serabitschai a Glion, nua ch'ils hermès de rauba de bratsch, vevan gia satrau lur flurins en orts, en tschalers, sut las buots de vin e petroli, sto general Menard tedlar treis deputaziuns: quels de Glion, Sursaissa e Lumnezia. — Ils de Glion, gl'entir cussegl dil marcau, vul far valer ch'els seigien innocents, sco aughels senza falliments. Quels della Cadi haigien smanatschau la mort, sch'ei vegnien buca cun els: gie, zatgeinins seigien i aschilunsch, de «quella ca-nun», stoppien els star giu della cardientscha ed acceptar la lur... «Gie, perfin vuliu dar fug han ei Glion, la cruna della Surselva, sch'els gidien buc a bandischar ils Franzos ord la tiara...!»

General Menard crei pauc e fida nuot a quels cussegliers — e dat la lubientscha a sia schuldada de sblundergiar...

Ils Lumnezians, per in bionton pli mals ch'ils mals de Glion, han tarmess sco deputaziun della Val ina partida umens che mavan per «Franzos» ed eran buca nunencunaschents a general Menard: capitani Arpagaus de Cumbel, Giel Blumenthal de Vella e scherschan Collemberg de Murissen. Quels prudents e mals utschals che vevan antruras surviu en Frontscha han, cun agid de capitani Casanova che surveva aunc quei mument ell'armada franzosa, pudiu urbir remischun della vendetga, cun sbursar ina salada ed immediata contribuziun.

E duront ch'ei spetgan zacontas uras sils flurins e marenghins, chignai pli u meins uliv ellas casas lumnezians, vegn Glion sblundergiu e spurlau ora da sum tocca dem, e casa per casa; schau han ei leu mo la veta e l'innocenza de tuts e tuttas — e mo quei ch'era aunc enguttau...

* * *

Havend ils vischins dau en il tun ella Foppa ed a Glion, pon ins cumprender tgei canzun ils Franzos contan uss, passond sin sulom della Cadi! Ti Diu, co quei tuna: mazzar, strunglar, sblundergiar, barschar e tut ruinar! Mo Dieus seigi ludaus ed engraziaus, adina va ei buca cun tuts tuttina mal! Per in'uriala sto la schuldada della «nobla naziun» aunc spitgar, avon che schar liber tuts ils registers de lur pissiuns.

Breil ed ils Latours vevan buca per nuot adina giu bunas relaziuns cun la Frontscha. Els metschan cun pagar ch'ei schloppan, medemamein ils de Sursaissa. Cun tut spezial gust ed appetit sederscha la schuldada sillas genetschas de Sursaissa e sils mutgs e bos de Breil. Per enzacons dis quantan els d'haver perdanonza culs 30 armauls de quellas duas vischnauncas. De sblundergiar ils privats vegn ei spargnau quella ga...

Onna Maria Bühler de Domat attacca ils Franzos

Cun ton pli gronda rabia e seit de vendetga, marschan ils 8^e regiments franzos encunter Trun, la tgina della libertad; la schuldada letga gia las levzas, patertgond tgei producziun ch'els vegnien a dar leu . . . Buca per spass veva general Menard exprimiu ils plaids, flattond in techet sia schuldada: «Cheu statuin nus in exempel per ina e peradina!» — En in hui ei il vitg de Trun tschinclaus entuorn entuorn d'ina fermezia tschenta-schuldada che sgrezza ils dents, sco tons Hotentots. Il general e siu stab ein uss era arrivai entochen amiez il vitg. Giu von baselgia fa ina partida dils pli rabiai in fug per envidar lur tizuns e dar fug casas e clavaus.

En quei mument sepresenta il venerabel marschall de Caprez, decoraus de tut sias medaglias d'honor, avon il general a cavagl. Quel, vesend las distincziuns della gloria de sia patria sil pèz dil venerabel, dat ual leu in'audienza.

«Auldtitgau signur Menard, general de Frontscha! Sco vegl officier della nobla naziun ed amitg dil pievel franzos, selubeschel jeu de dumandar per perdun en num de mia vischnaunca nativa. Jeu ughegel de far quei, tonpli che jeu hai liberau la veta a tut ils perschuniers franzos, q. v. d. alla garnischun stazionada cheu a Trun. Per che vus creigies a mes plaids, suppli cheschel jeu vus de clamar ord vossa truppa lezza garnischun . . . Nus de Trun lein nuota grazias, mobein la beinmeritada giustia.»

Udiu quels plaids, Menard dat il camond de clamar quels umens sigl amen avon el. — Strusch viu il bien vegl, che la garnischun excloma cun legria: «E viva il marschall de Frontscha che ha salvau nossa veta!»

Quell'ovaziun fa ina tal'impressiun sin Menard ch'el ordeina: ch'il vitg de Trun astgi absolutamein buca daventar ina preda dellas flommas: «Ei astga vegnir ni barschau ni mazzau!» — La gronda part della schuldada entscheiva a murmignar buca legher, e cheu crei Menard puspei de stuer far in techet Pontius Pilatus e dat perquei la lubientscha de sblundergiar durent treis uras, tut las casas, deno la baselgia e la casa gronda dils Caprezs, nua ch'el e siu stab prendan quartier . . .

Finida la sblundergiada radicala de Trun, dat ei aunc per tuts ina grassa tscheina de carn bov e gnocs cun uettas manédlas . . . e lu vegnan ils de Schlans e zuglian l'entira armada en sien e siemis legreivels.

L'auter di, suenter in bien ensolver, consistentes en suppa-mutg e treppa genetsch, semetta l'expediziun de vendetga viers igl ault della Cadi.

Mo gia la vigelgia dil sgarscheivel 5 de matg, tard viden ella notg, serabetscha neugiu da Mustér ina tut speciala deputaziun: Serschan «Tschappa», staus biars onns en Frontscha, buedragl e canagl d'emprema qualitat, la dama-vieua de Hardeville, dunschala de Castelberg (feglia de landr. Theodor) e Placi Franzô ch'era strusch turnaus de Rehanau, ch'el sto puspei ir anavos entochen Trun.

A Mustér vev'ins udiu che las roschas raffontas s'approximeschien en sgol, directamein encunter vischnaunca. Ils paders ein tuts fugi, tgi sul Lucmagn e tgi da Tujetsch en, deno P. Gregori che leva pli bugen murir

che bandunar claustra e pievel. Donn e puccau ch' ils paders, en lur prescha, vevan emblidau de suandar ils buns cussegls de P. Placi — e zuppau nuot!

Igl ei sonda, o tgei tresta sonda! Il pauper pievel ei serimnaus o S. Gions a messa, ch' in giuvenot, currius naven da Trun, dat da porta-baselgia en culla sgarschentusa nova: «Tuts nos umens ein vegni mazzai silla Planira de Domat. Ils Franzos vegnan. Fugi, Fugi!»

Tgei snueivla nuviala. Biars bunamein snareschan dalla tema. Tut che fui da portas ora e serimna sut gliendas, nua ch' ei vegn concludiu de tarmetter la sura menzionada delegaziun — savend mo quels quater en Mustér perfetgamein franzos.

Dunnauns e mattauns e las veglias tuttas, stattan en baselgia e rogan Nossadunna dellas Siat Tristezias d'interceder per grazia e protecziun. Lur oraziun ei stada aschi sincera e profunda, sco aunc mai; biars creian de veser Nossadunna a bargend larmas giu per la fatscha, seconsolond en tutta pitgira dell'olma ch' ella gidi a purtar il grond castitg che vegni sur Mustér...

Curche la delegaziun de Mustér arriva el quartier general a Trun, vegnan gl'emprem dunschala de Castelberg e Placi Franzô clamai avon il general e ses officiers. — Dunschala de Castelberg, ina giuvna els megliers onns, beineducada e plidond culontamein franzos, fa ina modesta reverenza avon ils officiers e supplichescha senza negins affects teatral:

«Grazia, mes signurs, grazia pils habitonts de Mustér! Jeu appeleschel a l'honor della Frontscha ed a sia encunaschenta generusadad. Han ils de Mustér era falliu en quels dis de viriveris ed embrugls, sch' ein els tuttina in bien pievel. Auldtitgau general e vus hunderivels officiers! Vus saveis meglier che jeu: temps d'uiara, tuttas leschas ein per tiara! Temas ed anguoschas, pissiuns e malcapientschas d'ina vard sco de l'autra, trubestgeschan las caussas e fan piarder il giudeci; da cheu las pli grondas tuppadads e disgrazias. Perquei aunc inaga: Grazia, grazia e misericordia, mes signurs.»

«Dunschala, nus capin la vusch de vies niebel cor ed igl appel alla sauna raschun. Nus vulein era udir ils auters e ponderar la caussa. E semanond viers Placi Franzô di el:

«E vus, um della tiara, tgei haveis vus de rapportar e perorar?»

Placi Franzô, sco adina igl emprem in tec trubistgaus, dat in pèr tuschs schetgs senza funs e resonanza, e fa er'el sia reverenza ualti alla franzosa e plaيدا lu en in perfetg franzos de Paris che tuts surstattan: «Signur general, officiers! In amitg della Frontscha che ha viviu e surviu a Paris pli che 10 onns, roga medemamein per grazia e perdun en num de ses cars vischins, menai tschoccamein en err. Nies pievel ei buns de natira, mo savens nunponderaus. Pli ch' ina quarta de nossa giuventetgna ha surviu sut la Cruna de Frontscha. Mo dapi la gronda revoluziun de vossa gloriosa patria, han biars entschiet a piarder la carezia e simpatia per la gronda naziun. E cheu ha ei mo aunc duvrau in cert stighem davart enzacons incarnai amitgs dell'Austria e biars che han lu cartiu mo il schliet ch'ins

udeva dalla Frontscha. Il singul ei franc buca culpunts, igl um dil pievel — ed ils culpunts ein ussa ton sco tuts suls confins. Vus vegnis pia a capir che jeu, sempel um dil pievel, roghel de far grazia cun ils paupers surmenai. Savend' ch'il cor dil Franzos ei aunc oz il medem sco adina, roghel era jeu per perdun e salvament de miu vitg e per tut mes vischins . . .»

Ils plaids de dunschala de Castelberg e Placi Franzô ein circa de medem cuntegn, mo gest quei fa impressiun de sinceradad. General Menard pren orda sac in cudischet de notizias ed encuera cul det. Tutenina stat el eri e di: «Pilvermò, vus essas in um d'honor che carezeis vossa patria e stimeis la mia. Jeu sai da general de Mont, da Loison e da vies amitg P. Placi a Spescha che vus essas in dils megliers e pli prudents de quella contrada cheusi. Pervia de vus vegn ei a vegnir perdunau bia. — Jeu supplicheschel la dunschala e vus de s'absentar per in mument, che nus sappien tedlar las duas autras persunas. — Ellas entrien.» In survient meina giuadora els dus ed entra culs auters.

«Madame d'Hardeville, plidei!»

«Oh . . . miu general e mes officiers! Haveies po la buontad de tedlar plogn e lamentaschun d'ina paupra vieua e la vusch de dus carins orfanets che cloman en tschiel per vendetga. Jeu erel la pli ventireivla consorta d'in niebel Franzos: la dunna dil commissari d'uiara Hardeville. Per discletg essan nus dai en ina tauna de luvs scarpunts. Fagend miu carissim sias obligaziuns d'in fideivel commissari d'uiara, ein quels selvadis, quels purs cun toppas d'uors, vegni pli e pli vietis sin el. Mo la disgrazia ha in utschac ner della claustra caschunau, in che va lu aunc per bien amitg e simpatisent della Frontscha . . . Quel ha cuntenschiu tier general Massena che miu um stoppi turnar il garnezi ch'el veva priu giu dalla claustra pils bsegns de nossa paupra schuldada. Mo buc avunda cun quei! Il di della snueivla revoluziun purila a Mustér, han ins mazzacrau nossas paupras garnischuns e quei de maniera la pli barbarica ch'ins sa patertgar. — Damaun vi jeu mussar a vus ils fastitgs e las perdetgas. Mo il pli sgarscheivel ei, ch'ei han . . . era . . . mazzau . . . miu pli carissim mariu. El ch'era aschi buns cun nus, sco cun tuts . . . Tgei barbars . . . Oh, oh, oh, . . .» E bargend sc'ina stuorna, fa ella spergaments culla bratscha e culs cavels, sco sch'ella less sedesperar — e dat vi da mauls. Enaquella seglia in giuven officier neutier che ha traso mirau sin quella giuvna vieua empau pli curios ch'ils auters . . . aulza si ella e lai puser la pupratscha lommabein en sia bratscha. Ed ella — emblidond ch'ella ei dada vi da mauls — engrazia cun in'egliada de zun dubiusa malencurada.

«Miu general, mes officiers, il marteri de mi'olma pren mai fin, entochen che questas sgarscheivlas ovras ein buca vendicadas . . . oh, oh, oh.»

Ed ella entscheiva puspei a bargir che las larmas crodan sil planschiu, pir che flucs ord in dratg. Quella scena, mischedada sil pli fin cun in techet cordoli pil defunct e cun massa rampins de veritabla comedianta, lomia ed endirescha enina ils cors dils presents. Ils officiers, bunamein tuts che dat-

tan neutier la biala vieua, condoleschan ed empermettan vendetga. Suletta-
mein general Menard sedamogna e sedosta de buc ir en quella reit. El
di, strusch commuenta, mo tuttina en in tun de migeivla autoritad: «Ma-
dame de Hardeville, damaun arrivein nus a bun'ura a Mustér ed jeu e nus
tuts vegnin ad intercurir minuziusamein las caussas. Mia condolientscha!»

Il giuven officier meina la biala vieua vi sin in sessel e stat sper ella
sc'ina guardia d'honor. Sin quei fa general Menard:

«Ed ussa scherschan Plaunca (= numnaus «Tschappa»), tgei haveis vus
de dir?»

«Miu general, mes officiers», fa el en bien franzos ed en posiziun de
schuldau «quei che quella nobla dama de Frontscha ha detg, sai jeu confir-
mar plaid per plaid. Staus en Frontscha che jeu sundel varga in decenni,
hai jeu empriu de viver de carstgaun. Mo quei ch'ils de Mustér han pre-
stau calonda matg en fatscha a «lur» claustra ei ni de carstgaun, ni de
schuldau; quei ei stau la pli barbarica ovra dell'istoria d'uiara. Mes
vischins meretan veramein mort e vendetga! Miu general, en vesta a talas
barbarias, giavischel jeu de vegnir prius si en voss'armada . . . tondanavon
ha quella barbaria distaccau miu cor dalla patria.» «Quei d'aventi!» dattan
zacons officiers denteren, e quel sper la vieua ord ils mauls: «De quels sco
vus savein nus adina duvrar . . .»

Tgei egliada che Menard dat sin quei tup che tschontscha ureidi!

«Jeu capeschel per part vossa indignaziun, mo vossa rolla diltuttatg
cuntraria a quella che vossa vischnaunca ha surdau a vus, lezza capeschel
jeu buc; epi giugheis vus aunc miserabel . . . La secunda part della dele-
gaziun ei supplicada de s'absentar!»

Menada a bratsch dal giuven officier, vegn madame de Hardeville cum-
pignada on zulèr. — Leu veva Placi Franzô, duront che dunschala de Ca-
stelberg era ida giusut tier ses amitgs, ils Caprezs, ed essend tut persuls, tedlau
ora ed udiu bein e scoiauda l'entira audienza. Udend pass, va el ella com-
bra visavi e siarra vi gl'esch mo tochen sin ina sdrema . . .

Stai on zulèr, il giuven officier culla biala vieua ed il traditur Tschap-
pa, semida la contristada immediat en ina «matta» amurada che raguda la
sort ella capetscha de vieua: «Jeu hai l'honor d'envidar vus damaun a
sera en mia habitaziun a Mustér ad ina sempla tscheina ed en cass e sch'ei
plai, havein nus era ina combra pils hosps.»

«Cun plascher, Madame de Hardeville, jeu acceptel lur amicabla invi-
taziun.» E semanond viers il «Tschappa»: «Vies giavisch deigi vegnir cum-
plenius; damaun a Mustér. S'annunziei leu tier miu scherschan Tenaille,
secund regiment, tiarza cumpignia: el vegn a dar a vus ina mondura — e
vus essas nies schuldau. Mo avon che quei d'aventi, haveis vus ded ir a Mu-
stér, damaun marvegl a bun'ura, casa per casa, ed annunziar ch'il pievel
sappi esser ruasseivels e star a ca-lur: ei vegni ni barschau ni mazzau!

Scherschan Tschappa, per mussar tgei schuldau ch'el seigi, repetta il
camond. El survegn aunc in pass, per ch'el possi ir atras dapertut e

s'absenta. Staus ord ils egls manegia la vieua en malencurada: «Quei haveis vus fatg en uorden e propi malign, pigliai ein ei quella gada, sco la miur el clauder». Ed ussa meina il giuven officier «sia dama» da duas scalas giu tiels Caprez e dunschala de Castelberg. Per cletg stat el buca ditg, tuorna anavos e va en stiva dil quartier general . . .

Serrada neu la porta, sesluetta Placi Franzô vi e da zulèr ora ed aschi beinbufatg sco pusseivel da scalas giu ed or el liber. Essend leu, vegn la guardia neutier e damonda il pass: el muossa quel de delegau cul sigill de Mustér vidlunder — e la guardia lai passar el . . .

Ed ussa va, camina e cuora el sco sch'il de corna fuss el dies. Mintgaton sto el star eri, tuoscher, schigentar giu il suadetsch e tahiar ora in mument. Serabitschaus gia da mesanotg a Disla, splunta el culs pugn vid l'escha de finadina casa, e vegnend ils dormulents tut stui sin finiastra, grescha el: «Mettei ensemen il pli necessari e fugi els uauls e mises: Ils Franzos ein cheu en paucas uras. Per l'amur de Diu! Fugi, fugi, sche vus leis salvar la veta! Cartei buca plaid a scherschan Tschappa, en cass ch'el di il cuntrari . . .» Il medem alarm tuna casa per casa: a Faltscharidas, Vitg, Capadrutt e Catins, a S. Gions, on Gonda e giu las Raveras. — Buc aunc finiu, cuora el da Salaplauna vi e si Mumpé-Medel, cuora a Cufflons e camina da leu si a Prau, Acletta, Peisel, Segnes e Mumpé-Tujetsch . . . Miez morts, cun spema-saung sillas levzas, tuorna el giu casa tiella sora a Catins, e rocla, alvs sc'in spert, dad esch-casa en. La buna sora Catrina porta el enta letg e cuora, temend il pir, si tiel Pader Dumeni culla supplica de vegnir aschi spert sco pusseivel: il Placi seigi sin murir . . .

Pader Dumeni fa buca dir duas gadas, pren Niessegner e Sontgieli ed entra en in amen en casa a Catins. El po aunc regular el cun Diu — e cura che l'alva compara ed ils biars de Mustér ein gia el segir, ei nies bien Placi de Catins, il sclamau «Franzô», ina bara . . . Ed ussa schai el cheu sin baun de morts, la fatscha ruasseivla e beada, sco in ch'ei morts durent siu pli glorius combat . . .

Treis uras suenter, fa in auter il medem tur, buc aschi minuzius, essend las bia casas gia vitas e bandunadas. Quels paucs che han targlinau, creian pli bugen al Tschappa, tenend pli ault il pugn plein miseria de quest mund che la veta — ed ein piars.

* * *

Il grass ensolver sil puppen, marscha l'armada franzosa plein forza naven da Trun ed arriva beingleiti a Sumvitg. Avon baselgia e casa-pervenda, vegn ei schau far in paus. Udiu ch'ei vegnien, Sur canonî Henni va ellas casas, nua ch'ins veva teniu tschelau ils 11 perschuniers e meina quels en ca-sia. Essend ussa il general e ses officiers serabitschai sin cadruvi, lai Sur Henni i giuadora ses protegi — e quels sepresentan cun legria avon il general, s'annunzian in suenter l'auter e raquentan cuortamein lur aven-

turas. Semussond quei mument Sur canoni sin finiastra, muossan ils 11 cul det sin el e greschan giubilond: «Mirei, nies buntadeivel liberatur, nies bab protegider d'in cor, ch'il meglier Franzos ha buc in meglier!»

General Menard fa vegnir giadora Sur canoni, dat il maun ad el e di enzacons plaids, dictai de vera cultura dil cor: «Mes officiers, schuldada! Mirei cheu il niebel e buntadeivel liberatur e protectur de nos cars affons de Frontscha! Jeu vevel el senn de schar ulivar quest vitg fil a tiara — habitescha gie cheu il principal factur della revoluziun, signur mistral Schmed. Mo per mussar che nus Franzos essan buca meins generus cun nos benefactors, camondel ed ordeinel jeu, che cheu en quest vitg astgi ni vegnir engulau ni sblundergiu ed aunc meins arsentau. — La suletta peina d'uiara ch'els han de purtar sco tuttas autras vischnauncas, ei l'immediata contribuziun d'uiara de 5000 flurins e 10 genetschas de maz! Officiers, haveies quitaun che mias ordras vegnien exequidas exactamein!»

Ina gronda part della schuldada che aveva spitgau zatgei auter, sgrezia ils dents, mo gidar gid'ei nuot. Zatgeinins manegian zuar: «Quels stoda Sursilvans! haver han ei adina dus fiars el fug e la caparra sin maun semper ed adina; e nies bienatsch d'in Menard... secapescha...

«Vinavon, marsch!» e l'armada franzosa tscharna gia leusi, sil crest isolau, las tuors della casa de S. Placi, S. Sigisbert...

Vegnend il stab cul general alla testa da S. Placi en, encunter Crucifix (oz «Sontget dils Mats»), entscheivan ils cavals a sgnufflar da vieti... Quei ei suspectus; zanuua sto esser saung stau, quella ca-nun, cavals d'uiara fan mai fers pervia de saung.

Ed en verdad, exact in tochet plinengiu ch'il Crucifix, nua che la via meina atras Davos-Mustér, enagiu Carcarollas, e da suten, sepresenta avon ils egls de tuts ils stermentus fastitgs della mazzacra dils paupers perschuniers! Igl ei in veritabel vial de saung e d'autras perdetgas de crudeivla barbaria e quei per liung e per lad, ed aschi spess sc'ina stemnada-glin.

Tgei sgarschur, tgei rabia e tgei gretta che tschaffa uss officiers e schuldada! Entiras cumpignias fan tschera de grad leu entscheiver a mazzar e barschar tut quei che stat e vegn enta maun... Mo general Menard fuss buca general, sch'el fuss buc el cass de retener enzacontas uras era quella explosiun de pissiun. El pretenda sil fletg ruaus, ed ordeina il sequent:

Primo: Ils colonels-brigadiers digl emprem e secund regiment tschinclan cun lur battagliuns igl entir Vitg, cumpriu la claustra — e laian mitschar negin ord quei rin. (Quei daventa sc'in plum e senza spitgar las autras ordras).

Secundo: Colonel de brigada Mouron, suschef dil quartier general, ha quitaun che la suprastanza de Mustér porti stante pede sin questa plazza d'horror: 10 000 flurins, tut l'argenteria de claustra e Vitg che po aunc vegnir recaltgada, sco era tut ils cavals en vischnaunca e medema-mein tutta biestga armentiva che po vegnir sequestrada sin territori de vischnaunca.»

(Colonel Mouron pren mesiras d'exequir il camond).

Tiarzo: Colonel Maillard, sut guida de scherschan Plaunca de quest liug, pren ina cumpignia cun el, ni tons umens sco'l crei de duvvar, e meina cheu von nos egl's ils encunaschents amitgs dell'Austria. Lur num's, cun excepziun de signur Theodor de Castelberg ch'ei gia mess a ferm a Cuera, ein ils sequents: Mistral Gion Luregn Carigiet; sgr. dr. Tumasch Berther (quels dus ein el medem temps municipals ed han pia aunc de gidar a stavlar ensemen la nova contribuziun d'uiara): Str. Battesta Durgiai; Andriu Huonder; Rest Flurin Huonder; Reverend Sur Bistgaun Andriuet; Stiafen Schmed; Pieder Maissen; Gion Battesta Andriuet, caluster; Giachen Franzestg Rothmund; Str. Gieri Giusep de Sax; Rest Antoni Sialm; mistral Curdin Huonder e frater Ursicin della claustra de Mustér. *)

Quarto: La vischnaunca de Medel (el muossa cul det vi e della Val Medel en) e la vischnaunca de Tujetsch (el muossa cul det de lezza val en) han scadina de vegnir el termin de treis dis cun ina contribuziun d'uiara à 5000 flurins, daner blut; cass cuntrari vegn ei dau liber all'armada de serender en quellas Vals e de spogliar e mazzacrar l'entira populaziun.

Quinto: «L'entir'armada che pren questa notg quartier a Mustér, ha il strict camond de far a negin nuot, ni vid persunas ni vid caussas, entochen ch'ei vegn buca dau la lubientscha leutier . . .

Buca ditg e domisdus Cons ein péz-pizzai-pleins dell'armada de Menard che dumbra en tut 8000 umens. E duront ch'ei vegn mazzau, en spel clavau grond della claustra, in miez tozzel vaccas, runan auters neutier paun, fava e giutta; puspei auters contan e maglian e fan plans pil di de rapina e lu mintgaton vesan ins era a vegnend neutier enqual «gheisla» (buca tuttas), ch'ins renta ina vid l'autra e spedescha aunc quella notg entochen Glion.

E vonzeivi vegn era ina partida purs neutier cun lur paupers schetgs; genetschs, mutgs, stiarls, zuics ed enqual tachi de tuttas colurs e qualitäts, en tut circa 70 tgaus. Bien ch'ei fageva gia pli stgir che clar, ni ch'ils cuschiniers fussen stai pauc incantai de tut quella «biestga de maz». Il pli davos comparan aunc dus geraus de vischnaunca cun dus sachets flurins ch'els han giu de schuffa de stavlar ensemen casa per casa. Mo quei ei aunc nuot! La claustra vegn splimada aunc quella sera e pli radical: tut quei che P. Placi veva cussegliau de zuppar u satrar, vegn anflau, sequestrau, mes en chistas e sacs e pertgirau da fideivels gardists de general Menard.

Plaun a plaun enzuglia la spessa tschachèra dils 7 de mars quella sgar-scheivla notg dils 5/6 de matg; sgarscheivla oravon tut per quels e quellas che han buca tedlau il cussegl de Placi Franzô! Mo duas solias cazzolas ardan aunc en Mustér: quella digl avat, che ardeva el quartier general de

*) Frater Ursicin ei aunc quella notg vegnius schaus liber a Glion d'in husar ch'era diacon.

Menard e quella giun 'casa de landrechter Theodor, nua che madame de Hardeville en malencurada, gastava siu niev protectur cun ina picanta tscheina grischuna, consistenta ord las davosas delicatessas della tiara.

Mo aunc in auter utschi vegliava quella notg: scherschan Tschappa che veva fatg ses turs de rapina cun cumpogns de talents ualti parentai. Entuorn mesanotg circa, seslucca in pign detaschement cul Tschappa alla tèsta dals auters en Cons. El meina quels in toc dalla spunda Mariettas si, bunamein tocca Capadrutt e semeina lu cun els giu davos claustra si, sper la porta pintga che meina en cuschina claustrala . . . Ina stuschada ed aigra comunabla — ed els ein gia en! Da cheu naven, nua ch'el era bein de casa, meina el ils scrocs de sia sort d'ina scala giu en in tschaler, nua ch'el saveva ch'il «vin de S. Placi» stoppi aunc secattar en ina buotetta tut speciala. Cun tut inschign e senza caneras, arrivian ils schanis en tschaler. La buotetta ei tgiembel plena . . . ed ussa entscheiva in cluccluc senza fin e termin. Stau schuau da gust, vegn ei endamen a scherschan Tschappa che cul vin massi nuota mal schambun ed andutgel . . . Havend surviu cheu avon onns inaga sco buob de cuschina, seregorda el de Frà Mehel. El s'absenta per in mument, tuorna puspei sin cuschina e raguda ora scaffas ed arcuns. Ils biars ein vits, mo il davos dat il nas-fiergna sin ina scaffa plitost secretta — e vegn neudora cul davos schambun ed ina corda-andutgels e perfin cun dus pauns, dus liungs e lads, propi claustrals: la davosa reserva che Frà Mehel ha schau anavos, per tgi che turnass aunc in di en claustra.

Tgei segliot de legria, nies Tschappa! Buca ditg e la secunda seria entscheiva da camifo, sco mai zaco. Ti dieunuardi, tgei pushegn de dir e de rar! Aunc ina bun'ura ed ils sis utschacs ein baras de vin; els gnanc audan che la spina daguotta e daguotta, entochen sil peter vid . . .

Letg han ei in lom, schebi ch'el tilla e freda empau de lien. Viers las 5 della damaun chuchegia l'alva dil di atras in'orva en tschaler. Cheu seglia ina paupra miur-baselgia che veva stuiu star tutta notg culs peis el bletsch, vi sil pèz de scherschan Tschappa — ed ei tut narra de saver schigentar sias toppas ella barba cotschna dil capo-runcader. Sesentend vonzeivi schetga e propria e ferdond la cutgna-schambun, vul ella gizzar ses dentins. Per quei intent dat ella ina miersa ella zeiclas cotschnas che Tschappa seglia sin sè — e prumfata cul tgau ella buot. La forza motorica dil bue dragl, caschuna ina buttella tut blaua. Quei sgigina il schani e fa semetter en pei ils auters frarsbiziechel . . .

«Ei po esser las tschun della damaun — ed ussa ha ei num far combas! Si e suenter mei!»

Per buca vegnir pegliai enzanua d'ina guardia, van els igl emprem a seperdend empauet pils zulèrs della claustra entuorn. Tutenina stattan ei gest en fatscha alla porta de quella stanza, nua ch'il Frà de bein veva mes a museum las uniformas pleinas saung encugliau e zénzlas tschurvi, tagliadas, scarpadas ed erias sco sch'ins vesess aunc ils moribunds en quellas. Tgei sgarschur pils scrocs ch'eran aunc empau de vin e vesevan magari en

dimensiuns dublas e treidublas! In griu unisono, sco sche la mort vess tratg la faulsch ad els entuorn culiez, ed els cuoran de quella stanz' ora en in auter camberletg pli pign, nua che las bigneras de salmira paradavan. Vegnend endamen a scherschan Tschappa la suarada entuorn las ureglias ch'el veva survegniù cheu da Frà Mehel, perquei ch'el veva engulau da sias uras duas puolpas ord ina de quellas bigneras, aulza el igl uvierchel — mo buc ord il fest! — ded ina ch'era plein carn (per motiv che la claustra veva stuiù far giu ina genetscha vi las Bovas) e di, fagend ina tschera d'horror: «Mirei viden cheu... Tgei sgarschur... Veseis, cheu han ei perfin mes en salmira in dils vos... Canibals!»

E ses cumpogns, ferdond uss aunc la salmira e vesend mo urs ed umbrivas ella bignera, avon che scherschan Tschappa laschi puspei dar giu igl uvierchel ualti spert, cuoran on zulèr grond e da leu or el liber. Mellens sco sterpins, pli della tema che della baracca, sefan ei vitier la guardia dil quartier general, raquintond e sefagend gronds de lur stermentusa scoperta. Scherschan Tschappa muossa era alla guardia quellas duas stanzas ch'el battegia: Local dil tgierl mediavel!

Ussa negin pli che datga dils scamonds della vigelia. Cun rabia sfrenada sederscha la schuldada encunter claustra. Perfin il stab metscha mo filadamein cuagl uorden! Aschi furibund percuoran las furias tut ils zulèrs e las stanzas claustralas. Era las duas baselgias, quella de Nossadunna e S. Martin, vegnan buca schurmiadas...

Tut il de vaglia che vegn anflau, vegn engulau; quei ch'ei buc engutau, sfraccau; tut art sogn, profanau. Ils zulèrs e las stanzas tunan e rebattan da pitgadas e sittadas, da sfraccadas e rumplanadas ch'ins pudess bunamein crer che tut ils giavels digl uffiern haigien surpriu lavur en accord. Dals liungs zulèrs claustrals anora suonda en cuorsa burlonta la banda raffonta, menada da scherschan Tschappa che muossa e meina els ella «caplutta dils morts». Cheu stattan las ss. Reliquias de diember sogns, derivonts ord partida tschentanners dil cristianissem e che vegnan mintgamai purtadas entuorn da s. Placi e da Nossadunna dil Scapulier. Vesend quei, ils raffaders surmuntan en lur excess las bravuras barbaricas de medema natira, daventadas all'entschatta dil 16avel tschentaner! Havend ils raffonts observau las bellezza «Sontgadads» q. v. d. las reliquias, artisticamein fazzegiadas en aur ed argien, en pèdras ed ivur, e l'ossa dils sogns, enfaschada en puorpra e damast, en pézs e textiliass dallas pli raras e custeivlas ord tut las parts dil mund, «ils loghens d'honor» de nos cars ss. Patruns: S. Placi, s. Sigisbert, s. Adalgott, s. Carli Borromeo, s. Menrad, s. Gagl e Merens e tons e tons auters, venerai dal pievel e claustra sco victurs della Baselia triumfonta, vegnan els propri possedi dal Nauschaspert en persuna... Els sederschan sin quellas custeivladads culla tactica de sbiers, sfraccan en las sarcas cun sigirs e martials, cun sabels e fisis, sdermeinan l'ossa dils sogns a mantun, scarpan giud las truccas ils pli custeivels ornaments e fultschan quels en sacs e turnisters...

Buc avunda cun quei, sfraccan els en la biblioteca ed igl archiv, ils arcuns ils pli rehs dell'istoria claustrala e della cultura romontscha, runan neutier documents medievals sin papyrus e pergament, incunnabels de rara bellezza e tschentan quels, per munconza de strom, sils altars e dattan fiug tut ensemen. Per ch'ei tilli ed ardi ton meglier, arvan ei la porta gronda e las lunghezia finiastras da mintga maun digl altar grond...

Tutenina, per cumpletter la tragedia, resuna in clom de sgarschur atras l'entira claustra: «La claustra ei sutminada e vegn siglientada ell'aria en in amen!» — In gienà, ed igl immens casamen ei aschi quiets sc'ina fossa cavada.

En verda; havend ina partida mineurs viu las sgarschur uniformas de lur camarads, han ei ruclau neuden entirs butschins puorla el plaunterren dell'entira lunghezia — e dau fiug quels enina! Tgei rumplanada... pir che sch'ils cuolms dessan ensemen ed emplenessen las vals! E sin quei ascendan las flommas ord las 100 finiastras, ord tetgals e tgamins — aunc inaga pli ault che la claustra sezza...

Commess igl incendi e tut ruinau, sederschan ils battagliuns sco tons liuns en tut las casas de Vitg, spoglian, straunglan e mazzan glieud veglia ed affons, dattan fiug cun tizuns las casas e bargias e stauschan tut quei che ha aunc veta ellas flommas braslontas... En in'ura ei gl'entir Mustér mo in a flomma. Ed uss entscheiva pér il rudirudiala ellas autras parts de Vitg e vischnaunca. A S. Gions van en tschendra archiv de cumin e de vischnaunca, la baselgia e casa-pervenda. Da cheu anora sederschan las flommas sillas casas beinstontas de S. Gions, sillas pauprettas de Catins, Raveras, Gonda, Clavaniev e Fontauna, per allura era laguoter quellas dils rehuns de Funs e Prau.

Era ad Acletta ei la schenta serabitschada; era cheu vegnan tut las casas, clavaus e clavaziels spogliai ed arsentai. La caplutta dell'Immaculata, alva e tarlischonta sc'ina neiv nova, stat aunc sidretg, mira engiu e mira ensi, sco sch'ella less cuvierer cul manti l'entira vischnaunca e tut la Cadi.

Treis ga veva la genira giacobina mess fiug odem caplutta els bauns e treis ga eis el stezs! La finfinala entran ils pli scelerai e stattan sco enguttai avon il maletg dell'Immaculata, pertgirada dals aunghels che muossan cun lur manuts aschi carins e roduns si encunter il tschiel stelliu. L'impressiun de quei maletg, bials sc'ina visiun, stermenta aschizun ils giavels en uniforma, ch'els semeinan entuorn e fuian tgei ch'ei mo pon, per finir lur hopras a Quoz, Buretsch, Segnes e Mumpé-Tujetsch. — Per el sez buca daventar in'unfrenda dellas flommas enguordas, il stab general ei serendius dado la baselgia de S. Placi; leu amiez ils praus de Faltscharidas commenteschan ei tut da bass la sgarscheivla disgrazia de Mustér. General Menard ei tuttavia buca cuntents culla sursponda della gretta soldatesca e di e repetta!

«La cuolpa ein tuttina els; pertgei buca far svanir ils fastitgs della barbaria sin via ed en claustra?» Ils auters officiers ein buc aschi pensivs e fan pauc cass dils nobels sentiments dil bien menader.

Mo tgei ei quei pomai? Neugiu dil crest dadur las casas de Faltscharidas, cuora giu encunter els in schuldau Franzos, tergend suenter el per

in maun ina matta tut schenada. Arrivaus cun ella entochen avon il general e siu stab, salida el alla militara e di:

«Miu general, mes officiers!

Jeu sundel in dils dus, ch'ein mitschai dalla mazzacra dils perschuniers, calonda matg a Mustér. Quel che menava mei, in ver amitg della Frontscha, ha tigliau miu sughet; jeu sundel fugius, ils purs suenter... mo quella matta cheu, carstgaun de bien cor che stat si tscheu en casa gronda, ha liberau e zuppau mei en casia. Ad ella hai jeu d'engraziar mia veta. Per quei rughein nus vus, miu general, de buca schar barschar e spogliar l'uciva de Faltscharidas. Nus rughein per quella grazia...»

Commuentaus enta funs si'olma e vegnend endamen ad el in plaid che tuna dapi decennis en sias ureglias: «Giustia aulza in pievel!» e «sch'ei dess mo in gest en quest marcau, perdunass jeu a tuts», di el ussa cun vusch tremblonta, bunamein singlutonta:

«Per amur de questa buna giuvna e sia bial'ovra, seigi tut perdunau e vossa ucliva graziada».*). E semanond enviers ses officiers e subalterns: «Jeu camondel d'extrader immediat il camond a tut las truppas: ch'ils vischinadis aunc intacts della vischnaunca de Mustér vegnien graziai. Las trumbettas de retirada han de semetter en funcziun sil fletg. Allo, marsch!» Quei daventa sil plum e sils Cons de S. Gions en burnida e tschendra, serimna puspei l'entira armada de vendetga, mo arder ard'ei aunc ord tschiens e tschiens fueinas e ruinas...

Aunc quella sera arriva la delegaziun de Medel cun la contribuziun de 5000 flurins. Udend e vesend els la disgrazia de Mustér, vevan ei fatg combas de rugadar ord truccas e caltscheuls ils necessaris cutrins. Cun schliata conscienza surdattan els lur mellens als Franzos, beinsavend ch'ei era ussa vargau cullas bravuras d'uiara per els...

En Tujetsch va ei vess, smalediù vess de vegnir ora cun flurins e scheltadublas... mo stuer fa puder...

Quella sera dil barschament san las truppas, suenter ina tanienta strappazzada d'engol e rapina, far igl appel general el clar de cotgla burnida. Tgei remarcabel aspect e contrast el stgir della notg! Ins crei, mirond da Capadrutt e Turtengia enagiu, de veser igl arviul celestial tut stelliu culs pilasters ed arviuls ensi. Dil fiug che ha spidau flommas e flommas senza fin e misericordia sil territori ensiviars dell'entira vischnaunca, rest'ei suenter mesanotg mo pli eglets tut pitgivs che vegnan pli e pli pigns, per il davos seclauder da sesez e s'unir culla notg la pli stgira che Mustér e siu contuorn han enzacu fatg atras...

Buc in soli sulet dils varga 200 ch'eran scapai mo orda Vitg e che setegnan aunc adina si els uauls e mises, ughegia de turnar quella notg ed aunc il di suenter buc, per encurir ord tschendras e muschnas il liugnua che lur casa ei stada ina gada...

*) Jeu astgel forse far attents cheu sin mia novella: Il perschunier de Faltscharidas, comparida en ina dellas empremas annadas dil Glogn.

Encunaschend il Tschappa della barba cotschna mo memi bein ils Tutschins, fa el il quen ch'in suprastont u l'auter vegni franc a vegnir damaun a bun'ura cun lur unfrenda enviers Mustér. Ina salidada, e siu plan ei cumplets! Suentar igl appel general svanescha el tut persuls, mond cun siu fisi e mondura franzosa sc'in cava-snecs sils urs della cotgla burnida, entochen Mumpé-Tujetsch. Cheu svanescha el sco la stria de Cunel atras la stgiraglia della notg . . .

L'autra damaun a bun'ura vesan ins Scarvon Muggli bandunond Sedrun, cargaus cun ina catla tut dubels. Serabitschaus ch'el ei on Garmischeras, egl uaul dadens Mumpé, seglia tut anetg in schuldau franzos cun tratg giuaden il tschacco e smanatschond il fisi avon el. El peglia tema, ed enaquella ch'el vul sevolver anen, seglia il Franzos suenter e taglia giu ad el ils barscheuls della catla, aschia che siu buordi aschi custeivel, croda sc'in regal els mauns dil schuldau, che svanescha cun el dagl uaul oragiu encunter la «Val franzosa». Egl embrugl ch'el ei, Scarvon Muggli sa buca tgei pegliar a mauns — e cuora plein tema entochen o Mumpé, per clamar en agid enzatgi. Mo tgei entaupa el cheu? Nuot auter che burnida sut la tschendra e muschnas; mo muschnas. El va vinavon; vi Segnes vesa el il medem e buc olma de carstgaun, e quei giu e giu.

Arrivaus entochen on Cons e vesend era cheu ni casas ni clavaus, e mo clutgers senza zenns, sto el gl'emprem patertgar, schebein el seigi el, ni zatgi auter. Mo anflond ch'el seigi tuttina el, sa'l avunda e giavischa ch'ins meini el avon il general. Cheu raquenta el sia sventira ed engira de buca dir manzegnass. Il general, cartend la finfinala che zatgei aschia pudesi tuttina esser schabegiau, dat las ordas de rimnar immediat ils regiments en Cons, per in impurtont appel general. Quei daventa, e stai ensemen tuts, empiara Menard Scarvon Muggli:

«Encunaschesses vus aunc quei schuldau?»

«Ord tschiens e mellis», rispunda Scarvon Muggli cun detscharta curascha. «Sche bien; jeu hai speronza che vus ni cuglieneies, ni secuglieneies!» El lai presentar la truppa. Ed ussa va Menard personalmein cul Muggli da retscha tier retscha, sco a caschun della pli seriusa inspecziun. Contas revistas ch'ei ston far . . . Mo tutenina sursegia Muggli dus schuldaus ella lingia e cloma ventireivlamein: «Quel leu culla barba cotschna eis ei: Tschappei il lader . . .»

«Mirei bein tgei che vus scheis, ni che vus essas della mort!»

Menard fa metter giu il turnister e sfugata cun siu agen maun en quel.

«Ha, vus haveis tutta raschun! Cheu ei il miserabel!»

Il lader sto semetter avon l'entira truppa, prender posiziun e duront che el fa quei, dumbran dus officiers flurin per flurin, e prende mira! ei maunca buc in!

Stada finida la controlla, general Menard sdrappa cun ses agens mauns il tschacco giu da tgau dil cugliun, las epolettas giud las schuialas — ed ei buca pauc surstaus d'enconuscher il scherschan Tschappa, commember

della delegaziun de Mustér, cun sia barba e barbis de veritabel Iscariot! «Miserabel dils miserabels! Lader e traditur della mendra spezia! — Emprima cumpignia, in pass anavon! Carghei ils fisis! In, dus, treis, fug!» Ed enaquella penetreschan ca. 200 ballas el tgau, el pèz ed el venter dil pli miserabel traditur della patria . . .

«Regiments, presentei: armas! Quei dueigi esser il davos che nus havein fatg star en Surselva! Capiu! Ed ussa dundel jeu il stregn camond che quei miserabel cheu per tiara astgi buca vegnir satraus! El dueigi daventar la tscheina dils tgapers ed il puschnegh dellas uolps! Regiments, las armas a pei! Vus essas libers per questa sera!» — — —

Quell'ovra, vegnida paleisa als fugitivs per uauls e per aclas, para a tuts ded esser stada la pli stgira e miserabla de quei stermentus onn d'uiara. L'auter di a bun'ura sepeinan las truppas de bandunar la tribuna della pli tresta tragedia sursilvana. Alla tèsta semettan il general, siu stab e la guardia d'honor; allura suonda la liunga cadeina de carrs, cargai cun la pli greva contribuziun d'uiara de tut ils temps de nossa tiara: cun flurins, zechins, scheltadublas ed autras custeivladads de rara bellezza, circumdada e pertgirada d'in ferm cordon cun bajonnetta si; la cua fuorma in muvel sc'in'alp, pertgiraus e catschaus dalla reserva. E buc in soli che vess dau in sguard anavos, gnanc las puschas buc.

Mo ils davos Franzos ein buc aunc stai dado S. Placi, ch'ils tschiens, als quals Placi de Catins ha liberau la veta, tuornan sil plaz della disgrazia, bargiend e plonschend ch'ei vess pudiu fender la crappa . . . Pér suenter haver detg ils Tschun Pugins enschanuglias sper lur casas arsas, ein ei puspèi turnai sillas aclas e mises . . .

* * *

Tschun onns ein vargai dapi l'uiara e las devastaziuns de Mustér, la Cadi e Surselva. Enteifer quels onns ein las III Ligias idas empaglia, ni meglier detg: ins ha sfraccau ensemen ellas, per baghiar sin lur ruinas il niev «Cantun Rezia», in pauper cratsch dell'«Unica ed Indivisibla Republica Helvetica»; paucs onns sissu (1803) han ins lu endrizau il niev «Cantun Grischun». Dal temps dellas Ligias veva scadina contrada de dir in plaid el capetel, senza ch'ei dessi «partidas politicas». Ussa, cul niev uorden dil stadi modern, va ei ora sin far la maioritad e strunglar las minoritads. Per quei capin nus che certas novas uniuns, u partidas politicas, emprovan cun tuts mieds — cuort suenter igl onn dils Franzos! — d'eliminar l'impurtonza della veglia Ligia Grischa, quei ei principalmein della Surselva, beinsavend che quellas contradas vevan duront tschentanners furniu ils pli clars tgaus e ch'els vevan era il pli savens menau la barca de tuttas III Ligias.

Ils aschinumnai «Patriots» vevan luvrau sut cozza ed aviartamein per la Helvetica ed aschia giavinu il Franzos ella tiara; mo miglier ora la broda malamein cuschinada, gliez han ils Sursilvans, oravon tut la Cadi

stuiu. Mo la finfinala, schebi che tuts han stuiu pitir, tgi pli bia e tgi pli pauc: entras sperditas de glied, contribuziuns d'uiara, invasiuns de duas pussonzas jastras ed aschia vinavon — ina caussa ha silmeins legrau circa duas tiarzas della tiara: la smardagliada della Surselva cun Mustér alla tésta «quella fueina reazionara». Nus lein perquei suandar ina seduta dell' «Uniun contra Surselva», en in local reservau, demaneivel della casa mercantila de Cuera, igl onn 1805, bauld la permavera. Biars eis ei buc, mo persuerter ils capavels, ils tgaus gross d'ina nova partida, creada sin fundament de principis democratics dil taliter moderns...

Semess giu ch'i ein entuorn ina gronda meisa rodunda, che Muhamet il Sulet, cau e menader della politica nova, dat in tusch ed entscheiva: «Amitgs! Strusch tschun onns ein vargai, dapi la terrada radicala della Surselva reazionara. Ei stat mal en nies niev Cantun Grischun. Mo quei che legra mei oz, ei il factum che tut las parts de nossa tiara ein serefatgas buca mal — secapescha sin nies cussegl e cun agid dil Cantun, Helvetica e Dieta federala — deno la Surselva, dalla quala ins sa aunc oz buc, schebein ella viva, ni sch'ell'ei morta, ni sch'ella sa ensumma ni viver ni murir. Nossa partida, q.v.d. nos adherents de spert e mentalitad, cumpeglian oz duas tiarzas della tiara. Nus havein oz la pussonza e quella stuein nus mirar de tener cun tuts pusseivels mieds — e cuosti tgei che vegli.»

«Bravo, bravo», interrompa sgarschlond Gion Petschen dil Tgau Plat il plaid de Muhamet il Sulet, schend cun accent git sc'in stilet: Jeu sun parfettamaintg da vos avis!»

Ussa damonda Fiergna Totonaniua il plaid: «Amitgs! Nies cau-tegia, Muhamet il Sulet, ha tutta raschun. Nus stuein denton buca mussar ils dents, sche nus lein mantener nossa pussonza, ni ch'els savessen lu morder, ni silmeins uorlar e far caneras. Nus stuein da nus anora arranschar ina gronda collecta on Svizzerà nova, per las paupras valladas che han suffriu dell'uiara — e numnar e punctuar oravon tut la totala destrucziun della Surselva. Quell'uisa vegn ei a dar ina biala furtada pigl entir cantun: nus gudignein aschia simpatias en Surselva, e savein lu parter ora las grazias tenor nies beinmanegiar, 2:1; igl emprem a nossa glied e lu era zatgeiet dalla Surselva plinensi.»

Gion Petschen dil Tgau Plat seglia puspei si, sco sch'el vess la burga de legria e cloma: «Jeu sun parfettamaintg da vos avis! Jeu vi bugent suot-tascriber sco emprem quest appel de caritad!»

«Per mantener e carschentar la pussonza», manegia Fiergna Totonaniua, «basta quei aunc buca silla liunga! La claustra de Mustér ei oz e per ditg e ditg aunc ina ruina! Nus stuein ussa mirar d'erreger, sco auters cantuns, scolas mesaunas, gimnasis ect. e quei ton pli spert, sinaquei che la nova generaziun: l'elita, sco ins numnava nunschenadamein dal temps dils aristocrats ils alums de quellas scolas, vegni influenzada, scolada e menada el senn e pertratgament de nossa politica.»

Sco sche Gion Petschen fuss furau d'ina viasp, seglia el puspei si e grescha, sco tschels onns ils Franzos: victoire, «bravo, bravo, Fiergna Tona-

niua, ti fas honur a tiu num animal, ah perduna, jeu level dir: amical. Jeu sun parfettamaintg da vos avis. E sche vus, mes amitgs, haveis nuot encunter, vi jeu bugen suttascriber las proclamas ed ils invits per ina tala scola — ed era concepìr els per romontsch.

Ussa seglia era Tumasch de Catumasch si de sia sutga. Da saung ed origin fuss quei schani atgnamein ord il cerchel dils «reazionaris» sursilvans, mo el ha gia daditg viult la cassacca ed ei seligliaus culs novs menaders, cun la partida dils ferms. «Nies amitg, Fiergna Totonaniua, ha ina grondiusa idea, nus stuein ereger scolas mesaunas enten las qualas il lungatg tudestg sto vegnir declaraus per lungatg de scola, e nua che quei Romontsch dil furtg, ch'ins sa gnanc duvrar per vender ina vacca buc, vegni buca cultivaus. Cartei a mi, cars amitgs, cun quell'idea gudignein nus tut ils Romontschs, pertgei ch'els vesan sez en che senza tudestg ston ei esser chignai en lur Surselva e san gnanc gudignar il paun de mintgadi buc. Suandei il bien exempel de certs plevons en contradas romontschas, ch'introduceschan gia oz il Tudestg en scola e priedi! E lu po buc emblidei nossa gasetta che nus vegnin a fundar en cuort; quella vegn ad esser screta per tudestg ed ha de gudignar igl entir Grischun per nossas ideas.»

Havend detg quels plaids, scutina Muhamet il Sulet ellas ureglias a Fiergna Totonaniua: «Aunc enzacons de quels traditurs, de tal talien ed intelligenza e nus gudignein; mo silla remuneraziun, ni honoraziun lein nus lu schar spitgar quels schanis en perpeten.»

«Bravo, bravo, Tumasch de Catumasch, jeu sun parfettamaintg da vos avis; mo crei jeu che per la propaganda, fuss ei d'engrau d'envidar e proclamar era per romontsch; ei capeschan gie buc aunc il Tudestg», seglia Gion Petschen dil Tgau Plat puspei si, tut a riend sur siu grondius patratg, schebi ch'ord sia vusch e siu rir ureidi, ins senta la nundescribbla tuppaddad d'in cucalori fatgs si cun pugn.

Ussa seregheglia era Tauriglio Tèstun, in umet de mesauna grondezia, cun ina cavazza sc'in taur scrunau: «Amitgs, vos plans e proposiziuns sai era jeu suttascriber, cun omisdus mauns; mo il pli effectiv haveis vus emblidau! Sche nus che havein oz la pussonza enta maun, lein tener e salvar ella peradina, stuein nus, ultra de quei che nus havein duas tiarzas dellas vuschs en nies cantun, mirar de mantener e schizun aunc augmentar nossa beinstonza! E quei quelluisa ch'il daner, ils capitals, ch'ei la suletta vera pussonza en nies temps niev, tegnien ord igl ogn tut ils auters mieds dil svilup de nos cuntraris e reazionaris sursilvans. Daventa quei per mauns de tuts inschings e rampins, sco per exempel: che nus endrizein, ch'els ston cumprar tut da nus e che tuts instituts finansials e materials ein e restan en nos mauns, sche havein nus aunc en tschien onns, gie, aunc en duatschien tutta pussonza en nos mauns!»

«Bravo, bravo, graschla quella ga Gion Petschen dil Tgau Plat, gesticulond cun ses mauns grassluts de rutinau capitalist.» Jeu sun parfettamaintg da vos avis! Nus stuein oravon tut sebetter sillas finanzas e nus tener quellas en nos

mauns, per ina e peradina, essend che quei sulet «nervus rerum» ei la pli segira garanzia per nossa nova e ferma democrazia.»

Projects e propostas de questa seduta paran ded esser exhausti per oz. Per quei sesaulza mo aunc Muhamet il Sulet, parsura dell'«Uniun contra Surselva».

«Mes amitgs, nus vein giu oz ina radunonza de gronda impurtonza, mo ussa ha ei num luvrar ora quels plans sil pli manedel fin ed imponer els in suenter l'auter. Nies Tauriglio Tèstun ha giu lunschora il meglier patratg, mo per che quel sappi vegnir realisaus, stuein nus procurar che nus, q. v. d. nossa partida, vegni pli e pli reha ed ils reaccionaris pli e pli paupers. Quei savess era reussir, sche nus mirein de mantener nossas famiglias pintgas, perche oravon tut la rauba stetti ensemen. Secundo, stuein nus evitar tutta industria e gudogn en Surselva, sinaquei che 200—300 giuvens per onn stoppien bandunar la tiara. Nus stuein procurar ed endrizzar la caussa quelluisa ch'alla Surselva restien mo la bocca per cantar e l'aia per selavar! Jeu hai finiu per oz.»

Schend ils davos plaids, Muhamet il Sulet semeglia exactamein il Nauschaspert en persuna. — «Parffetamaintg da vos avis, Muhamet il Sulet»! audan ins aunc inaga, e la seduta ei serrada...

* * *

Aschi circa dil medem temps della seduta «contra Surselva», per ina dumengia de matg — ei era puspei in sis de matg! — eis ei seradunau pievelun o S. Placi, per celebrar la levada de Mustér. En quels tschun onns aveva il bien spert de cuminonza, de lavur cumina, e carezia cristiana fatg miracles a Mustér. Las casas e clavaus eran puspei eregi e la baselgia de S. Gions tarlischava danovamein en siu pli bi vestgiu de fiasta. Era ils umens (las gheislas), menai a Salins (Frontscha) ed ad Innsbruck (Austria) eran puspei turnai ella patria. Tgei plascher per Mustér, de puspei haver en siu miez, Sia Sabientscha landr. Theodor, il menader e la gronda speranza della vischnaunca. El ha immediat — strusch en casa — stuiu surprendre ils principals uffecis de vischnaunca per rugalar quens, contrahar, intermediar e gidar en tut e pertut.

Finida la renovaziun della baselgia parochiala, e mess neu tut il necessari per las funcziuns dil survetsch divin, propona landr. Theodor, sco emprem genau — ora sut gliendas — ch'ins fetschi ina fiasta religiosa, commemorativa dil barschament de Mustér. Ch'ins mondi o S. Placi e vegni anen en procession ed entri puspei en baselgia de s. Gion Battista cun crusch e cafanun.

Quei daventa oz sut assistenza digl entir pievel; buc in soli ei staus a casa. Tut che di rusari cun ina devoziun, sco forsa aunc mai avon ils 5 de matg digl onn 1799 e mo paucas gadas suenter ils 6 de matg de 1799... Arrivai en baselgia nova, conta igl entir pievel: «La canzun devoziusa e d'allegria per la pleiv de Mustér» che landr. Theodor ha fatg ils davos dis

de sia perschunia a Salins e ch'el veva tarmess a siu frar Liberat, per schar componer. Intrond en baselgia, conta il car pievel de Mustér:

«Dapi che nus il maun de Diu
Schi grev ha giu tuccau
Vein nus quels onns schemer stuii,
Sut cruschs en mintga grau.
Vein zuar il bia er meritau
Tras nos puccaus spropos;
Il berschament han envidau
Crudeivladad dils Franzos.

Quels temps ein uss vargai
Dieus seigi po ludaus!
Uss vegn ei megliers onns bassai
Ed era pli ruaus.
Oz han gie nus cun lur tuccar,
Nos zenns puspei clamau.
Lein unfrire si ed emblidar
Tut quei che ei passau.

Oz lein nus fiasta far
En nossa farria
E lein oz quella celebrar
Cun sontga allegria.
En laud ed en honor de Diu
Gl'emprem ed oravon
Consecraus che stat tscheugiu
Cun nus sigl altar grond.

Il nies Patrun vesein nus cheu
Puspei sin siu altar,
E lein el haver venerau
Cun quest nies salidar:
Sogn Gion Battesta, sogn zun grond
Cuntonscher schei a nus
Vossa protecziun, sco vidavon
Quei tuts rughein nus vus.

La Mumma Dolorosa lein
Dacormein salidar,
Essend che nus è quella vein
Cheu sil secund altar.

Nus supplichein cun aulta vusch
E vein sin vus speranza
Che vus levgeies nossa crusch
Cun grazia d'abundanza.

Dil Sogn Rusari era Vus,
Regina, salidein
Mache nus puspei è Vus
Sil tierz altar undrein.
Leies po retscheiver si
E render tut beada,
Tras vies sogn Patrocini
Tut questa baselgiada.

Vies Sogn Num lein è clamar
O Jesus en agid
Lein encurir vid gliez altar
La via dil Salit.
Tras quei Sogn Num lein nus rugar
Il Bab celestial
Ch'el nus vegli perdunar
E dosti da tut mal.

Vies Sogn Num lein è ludar
O Mumma, o Maria
Cun las reliquias sigl altar
Ch'ein leu en cumpignia.
Intercedi von Diu per nus,
Tras Vossa assistientscha
Obtener segir lein nus
Perpetna cuntentientscha.

Cun devoziun lein serimnar
Cheu enten quest s. Tempel.
Cul cor e bucca lein urar
E dar tut bien exempel.
Lein s'enriclar dils nos puccaus,
Castitgs per far star eri.
Dieus detti il beau ruaus
A tut quels sin santeri.

Sco gl'ei cheu ussa tut ornau
 Pli bi e pli perfetg,
 Sche lein haver tut il quitau
 Per l'olma bein endretg.
 Lein viver è dacheu denvi
 Cun Diu en uniun
 Lein far honor da di en di
 A nossa religiun.

De quels lein è seregurdar
 Cun nus ch'han fatg dil bein,
 Savend els nin stagl pagar,
 Per els urar nus lein,
 Che Dieus els conserveschi
 E seigi pagadur;
 E tuts nus benedeschi
 Nos beins ed er ils lur.»

Suenter l'emoventa devoziun de commemoraziun en baselgia restaurada de S. Gions, sesbucca il pievel oravin Cons, silla piazza, nua che la battaglia dils 7 de mars ei vegnida battida — e gudignada. — Il pievel supplichescha siu landr. Theodor de dir dus plaids per finiziun della fiasta. En tutta pasch e comportientscha sesa gl'entir pievel sil pastg, suttapeis dil bien vischin, ch'ei vegnius tut grischs durent il temps de sia perschunia.

«Buns vischins de miu aschi car Mustér!

Suenter igl act religios en baselgia de nies bien S. Gion Battista, lein nus dar ina cuorta egliada anavos, mirar gagliardamein els egls dil temps ded oz aschi consolonts, e lu empruar de scuvierer enzacons radis dil bi avegnir. — La pupira e miseria dils tschun onns vargai, vulein nus buca pli cavar si. Nus havein teniu cun Diu e ses Sogns ed els han teniu cun nus ed igl ei iu e vegn ad ira: adina meglier e meglier. Cheu sin quest tschespet, bugnaus cul saung de nos frars, mo aunc pli spess cul saung d'in malvugliu e ferm inimitg, havein nus buca battiu adumbatten. Jeu hai zuar gia legiu scartiras de Grischuns che vulan far valer che nus seigien stai tups avunda de far resistientscha als Franzos ed haveien meritau la pagaglia. Na, mes cars, nus essan sedustai, sco nus vein pudiu: Nos frars, babs ed amitgs che dorman leuvi sin santeri, ein la pli clara perdetga per tut quei ch'era ad els gest aschi car, sco a nus: religiun, casa e famiglia, patria, libertad ed honor. Ed essan nus forse era stai stagn massivs el combat, Niessegner ha perdunau! Il mussament ei, che nus havein mai giu aschi buns onns de fretg e benedicziun, sco 1799 entochen oz 1805! Pliras gadas sblundergiai e mulestai cun contribuziuns e malgestadads e fug e flomma, havein era nus, ils survivents, purtau il nies, per far bien per nos puccaus e nossas errurs. Nus essan daventai paupers, paupers en beins terresters e tuttina restai aschi rehs sco nos antecessurs, havend manteniun en nos cors la cardientscha che creescha la speranza enten Diu — e cun lezza la remischun de tut il falliu. — Perquei engraziein nus al Tutpussent, de star oz silla sava d'in ventireivel avegnir. Nossas baselgias e nossas bellezias capluttas stendan puspei la crusch encunter tschiel, quella crusch ch'ei la segira caparra ed il ver salit de quest mund. Era vossas casas e vos clavaus han puspei si tetg e sch'ei va forse aunc decennis avon che las plagas dell'uiara seigien tuttas uridas, sche sai jeu per franc che Nossadunna e nos SS. Patruns,

vegnan ad interceder per nus avon il tron de Diu. Ed aschia, mes cars vischins, vegnin nus, pli baul che quei che nus cartein, dal stgir el clar. E per finir miu plaid nunpreparau: tedlei aunc ina verdad che vegn a restar aschiditg che mund stat: Cultura cuoza pli ditg che pussonza! Nus havein ina cultura, la suletta vera: Quella de Cristus e sia sontga Baselia! — E perquei, tgei plascher fuss ei per nus e nos morts, sche nus savessen levar si inaga per in'ura, en 150—200 onns, e mirar nies Mustér, nossa Cadi e la Surselva!» — Il bien landr. survegn ils egls muschs e sto calar: «Oh, mes cars vischins de Mustér: il Segner ha perdunau e gidau entochen uss e vegn era a gidar vinavon. Perquei vali, oz sco adina, nossa veglia parola de Mustér:

«Teni stendiu, teni stendiu!
Lu maunca mai gl'agid de Diu.»

Il pievel ei aschi commovius ch'el bunamein emblida d'applaudir. — Avon ch'ira naven de Cons manegia il Huonder grond dil stadal de pèra si per siu feigl: «Raschun, cumpleina raschun ha nies bien landrechter, mo enzatgei ha el emblidau: Sch'ei vegness aunc inaga de sedustar — e seigi encunter tgi che vegli — lu lein nus sefidar de Diu, giebein; mo era de nusez . . . e prum — fa — ta . . . !» Ed el aulza la bratscha, sco sch'el dess puspei cul stadal de pèra . . .

E siu feigl, ual maridaus, frestgamein sissu: «Ti has adina raschun, bab! mo quei leu che landrechter Theodor ha detg pervia della fritgeivladad e benedicziun da surengiu ei lu è vera verdad: Saveis vus ch'ei ha mai dau tontas maridaglias sco ils davos 5 onns a Mustér e per l'entira Cadi sidengiu? E tucclar de batten tucchi mintgadi, ina, duas e tochen treis ga per di en nossa cara Cadi. E perquei: Viva la veta!»

* * *